

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

UC-NRLF

\$B 321 337

В. ВИННИЧЕНКО

Відродження нації

Частина I

**Київ — Відень
1920**

V. VYNNICHENKO
В. Винниченко

V I D R O D Z H E N N A A N A T S I I
Відродження нації

Частина I

Київ.—Відень
1920

LOAN STACK

Друковано 15.000 примірників.

DK 245
U41V9
v. 1

Оглав.

	Стор.
Передмова	9
Чотири доби	11

Доба Центральної Ради. Період перший.

Революційна організація державності й морально-правової влади.

Розділ I. Війна й Велика Російська Революція.

1. Старий Деспот і товарні Дзентельмени . . 17
2. Останній Всеросійський Самодержець — Гришка Распутін 24
3. Царський трон під штиком запасного салдата 25

Розділ II. Українство до війни, під-час війни й у революції.

1. Хрест на могилі нації: „Не було, немає й бути не може“ 31
2. Сепаратизм від загибелі 35
3. Орієнтації: па руську ласку, на німецький штик і на себе 39
4. Єдина орієнтація: Всеросійська Революція, Справедливість 41

	Стор.
5. Воскреслий мрець маніфестує славу Революції	48
6. Простодушність недобитого родича	51
 Розділ III. Революційне руське громадянство в українському питанні.	
1. Яка радія руському демократові боронить „малоросів“?	57
2. Радія ніби знайшлась	63
3. Природа русьвого демократа	65
 Розділ IV. Передчування боротьби й гуртування сил.	
1. Пробуджена Ніжність	71
2. Ніжність дає силу й одностайність	76
3. Вияв волі й єдності всієї нації — Українська Центральна Рада	78
 Розділ V. Перший крок по шляху організації державности.	
1. Всеукраїнський Національний Конгрес 5-6-7 квітня 1917 р.	87
2. Трівого „старшого брата“	88
3. Генеральний огляд і маніфестація революційно-національних сил	90
 Розділ VI. Боротьба за перші підвалини Автономії.	
1. Промови в кабінеті й ляпаси на кухні	97
2. Чесність з собою руського чорносотенця	102
3. Таємний союз чорносотенця з демократом	104
4. Загально-партійна руська платформа: автономія в лапках або „не було, немає і не дати, щоб було“	108
5. „Насильственная украишизация“ школи	111

	Стор.
6. Знамените „але“ на різних підлевах	115
7. Край сентиментальностям	120

Розділ VII. Українізація війська.

1. Росія — руська чи вже не руська?	126
2. Інчих треба кулеметів позад армії	128
3. Нація хоче жити й у війську	130
4. Перший український полк імені Богдана Хмельницького	132
5. Маленька перемога	136
6. Не силою зброї війська, а силою духу його	138

Розділ VIII. Українська Центральна Рада ставить виразні вимоги Російському Тим- часовому Правительству й руській демо- кратії.

1. Революція потребує миру	149
2. „Авдієнція“ в руської демократії	156
3. Від Пілата до Каіафи	159
4. Що ховалося під професорською мантиєю Каіафи?	166

Розділ IX. Тимчасове Правительство одкида домагання Центральної Ради.

1. Урочистра зустріч відповіді Тимчасового Уряду	173
2. Природа селянської пробудженої ніжності	174
3. „І хведеративна!“	175
4. Миру й землі!	180
5. Два громи з Петрограду	183

Розділ X. Перед рішучим виступом.

1. Рукавичку кинено	187
2. Покірність чи бунт?	190
3. Лінію намічено	193
4. Другий всеукраїнський військовий з'їзд	195

	Стор.
5. Остання спроба	204
6. Настрій старого Київа	205

Розділ XI. Центральна Рада проголошує Автономію України.

1. Синтез перейденого, імпульс до дальшого	218
2. Перший Універсал 26 червня 1917 року	219
3. Перший Уряд відродженої державности — Генеральний Секретаріат	225
4. Україна присягається на вірність своїй ви- щій владі	227

Розділ XII. Перемога українства.

1. Надаремне вопіючий чорний голос	233
2. І їхня величність також, хоча...	234
3. Перемирря на Дніпрі	240

Розділ XIII. Організація морально-правової влади.

1. Обпертя зсередини	248
2. Мета: національність, засоб: державність	254
3. Народ творить з нічого	257
4. Творіння державности на вні	259
5. Декларація Генерального Секретаріату Цен- тральної Української Ради	260

Розділ XIV. Угода з Російським Тимчасовим Правительством.

1. Не з доброї волі	274
2. Як не спинити, то хоч гальмувати	275
3. Другий Універсал Центральної Ради й Декларація Тимчасового Правительства (15-16 липня 1917 р.)	278
4. Голівки міністрів за стільцем	284
5. Кому охота битись за чуже?	286

	Стор.
6. Пани-барони в обороні науки й справедливості	289
7. Кривава плата за гнилу коаліцію	292
8. На підставі угоди	294

Розділ XV. Друга українська делегація до Петрограду.

1. Танець руської демократії між ножами	307
2. Руський „національний герой“	308
3. Одплата вадетів	310
4. Не піддавайтесь провокації	313
5. Замість Конституції — Інструкція	315

Розділ XVI. Трудний, але останній крок до юридично-правової влади.

1. Чорна переможниця на Україні	325
2. Кривавий аргумент за „найсвятіші інтереси“	327
3. Болюче рішення	330
4. Перша урядова криза	342
5. Закінчення першого періоду доби Центральної Ради	346

Передмова.

Я беру на себе трудну річ: дати повну, правдиву картину боротьби українства за визволення своєї нації під час і після Великої Російської Революції.

У дні тяжкі, у дні найтяжчі нашого народу я берусь за цю роботу. Майбутність України закутано в диму кривавої ненависти, неситого зазіхання ворогів, безсилля й знесилля нашого. Важко робити цю працю в потрібному спокою.

Але в свідомості ваги істини, в свідомості значіння щирого, нелукавого й чесного виявлення подій, я вживу всіх усиль, щоб одсунути від себе всяке національне чи партійне лицеприяття, одійти від усяких особистих симпатій чи антипатій і розглядати весь хід нашого руху в усій об'єктивності, на яку я зможу бути здатним.

Я не хочу писати історії в академічному значінню цього слова. Це мають пізніше зробити фахові дослідувачі. Моя мета перейти через усі етапи недавно-минулого, зв'язати їх, одкинути неважне й дати суцільний образ цих і радісних, і болючих часів нашої нещасної історії.

В. Винниченко.

Семерінь, 4. VII. 1919.

Чотири доби.

Історію відродження української нації з моменту вибуху Великої Російської Революції по сьогоднішній день можна поділити на чотири доби.

Поняття доби звучить неначе трохи невідповідно до тих коротких протягів часу, які охоплюють ці доби. Але, будучи малими по кількості часу, вони містять у собі стільки національного, політичного й соціального змісту, історія нашого народу на протязі їх зробила такі велитенські кроки, що цілком оправдано можуть бути названі добами.

Їх чотири:

1. Доба Центральної Ради. З двома періодами: 1) Період революційної організації державности й морально-правової влади, 2) Період юридично-правової державности.

2. Доба гетьманщини.

3. Доба Директорії.

4. Доба Отаманщини.

В основу цього поділу покладено роллю тих чи инчих соціальних верств під час цих моментів.

Чинником доби Центральної Ради є вся свідома національна демократія без різниці клас.

Доба Гетьманщини одзначається пануючою роллю клас буржуазних і реакційних.

Під час доби Директорії головна роля переходить до клас революційних — пролетаріату сільського й міського.

Головним чинником доби Отаманщини є елемент військовий, ідеологічно репрезентуючий дрібне національне міщанство, а в акції своїй автократичний.

Доба Української Центральної Ради.

Період перший.

**Революційна організація держав-
ности й морально-правової влади.**

РОЗДІЛ I.

**Війна і Велика Російська
Революція**

(лютий-mareць 1917 р.)

РОЗДІЛ I.

Війна й Велика Російська Революція (лютий-марець 1917 р.).

1. Старий Деспот і Товариші Дженгельмени. — 2. Останній Всеросійський Самодержець — Гришка Распутін. —
3. Царський трон під штиком запасного салдата.

1. Старий Деспот і Товариші Дженгельмени.

На весні 1917 року закінчило своє існування російське самодержавіє. Воно розсунулось і впало, як спорохнявіла бочка, в якій росло й напірало корінням на старі стінки, молоде, сильне дерево.

Сивий, п'яний, монархізм вже давненько вчував нетривкість своєї бочки. Це виразно вчулось уже в 1904—5 роках, коли в ім'я інтересів купки авантюристів цей папівазіатський імперіалізм зчинив війну з суто азіатським імперіалізмом. Уже тоді затріщали клепки й обручі старої діжки, як московське робітництво в сімі 1905 року наперло корінням на стінки. Старий деспот злякався, покинув азіатського ворога, віддав йому шматок

території, фортеці, десятки тисяч людського гарматного м'яса, ковтнув ганьбу й глум і кинувся на внутрішнього ворога.

Коріння люто стиснули, обшматували, приглушили, замертвили, а бочку полатали, оббили залізними обручами, весь апарат її зміцнили кулеметами, жандармерією, поліцією, провокаторами, циркулярами, всіма удосконаленими європейськими, азіатськими та американськими засобами наймодернішої техніки клясового панування.

Старий деспот міг би ще жити якийсь десяток літ більше, коли б не нова війна.

Але це вже була війна не з маленьким азіатським хижакком, не в ім'я інтересів купки придворних шарлатанів. Тут справа стояла серйозніше: зчепились до бою велитенські європейські хижаци, й зчепились не за якусь там аферу в мільйони карбованців. Справа йшла про те, хто має одягати сотні мільйонів африканських негрів у хвартушки, постачати їм їхнів божків, напувати їх алкоголем і забирати в них золото, слоневу кістку, шерсть; словом, хто буде паном усіх світових ринків, — африканських, азіатських, напівазіатських, (як Росія, Балкани, Румунія). Англійські, німецькі, французькі, навіть нещасні, зачучверені російські банкіри, фабриканти й купці, всі наперебій хотіли одягати негрів у хвартушки. Для цього по всіх кра-

їнах гарячково, скажено працювали мільйони робітників; фабрики й заводи день і ніч шуміли полум'ям печей; склади тріщали від навалених товарів; у банкірських конторах сотні тисяч замучених, недокровних людей робили підрахунки „неґритянських хвартушків“. Фабриканти мусіли робити якомога більше, не зупинялись ні на одну мить, бо найкоротча зупинка якогось фабриканта загрожувала йому смертю, — юрба конкурентів немилосердно валцувала його з ніг, топтала, перестрибувала вперед і гнала далі. Бо такий закон капіталізму й постачання „неґритянських хвартушків“.

І всі ці юрби європейських джентельменів одна поперед одної мусіли гнати до Африки, Азії, до голих і багатих мешканців островів та напіводягнених слав'янських дикунів. Вони всі хапались одягти цих бідолах у „хвартушки“. А во ім'я цих „хвартушків“ систематично, з потаємним скреготом зубів озброювали бідних дикунів своїх власних країв; мільйони їх у вогню, в чаду кували гармати, бомби, рушниці, всі засоби убивання таких самих темних дикунів, як вони. Паці гармат стояли роззявлені за складами товарів; усі сили людської цивілізації, вся зроблена на протязі десятків років праця мільйонів людей, зібрана в банкірських касах у золоті й паперах, усе було

наготовлено до лютого бою за „неґритянські хвартушки“.

Старий російський півдикунський деспот, що навіть і „хвартушків“ не вмів дати, а вмів тільки хапати й грабувати, він також мусів устряти в цю боротьбу європейських товарних джентельменів. Бо занадто вже він був зобов'язаний цим добродіям, занадто був оплутаний довгами та договорами, які підтримували його панування.

Та й собі все ж таки хотілось поґріти старечі, замурані, півкультурні руки як не в Африці, то на Балканах, як не „хвартушками“, то просто захватом.

Та й була думка одвернути трохи в инчий бік увагу адушеної в бочці, непокійної маси.

І, справді, на якийсь час це удалося. Старий напружив усі апарати, — церкву, пресу, чиновництво, поліцію, суд, жандармерію, нагаї, тюрми, брехню, обман, підкуп, підлецування; в церквах задзвонили, заспівали, закадили; купована преса загвалтувала, забила в бубни людожерного патріотизму; заклацали, забряжчали загонисті, безпардонні офіцерські остроги, шаблюки.

І прекрасну, велику силу людини, — інстинкт боротьби, — в масах темних людей сполохали, задурманили й направили на криваве, страшне злочинство в ім'я „неґритянських хвартушків“.

В ім'я цих „хвартушків“, в ім'я зажерливості й ненажерности європейського капіталу гнали під ґранати й кулі сотні тисяч, мільйони людей Росії; одривали їм руки, голови, пматували, засипали живими в землю й мордували такими муками, яких ще ніколи не знала людськість. Усі сили землі, держави й народу викачували й гнали без перестанку туди, на побоїще, на фронті й там все це божевільно, в лютому, кривавому екстазі нищили, трощили.

А в тилу очманіла руська інтелігенція з криваво-налитими очима, обнявшись з жандармами, уквітчавшись шворками, на яких її ще так недавно вішано цими самими жандармами, танцювала дикий, безглуздий, п'яний танок російського патріотизму. Розхрістана, заляпана кров'ю з фронту, вона в екстазі хапала нагаї з рук жандармів і хльоскала ними бідні маси, роз'ятрювала їх, кидала в лють і гнала туди, на всесвітнє побоїще. Одкинувши всякий сором і честь, оголившись, стоячи на перехрестях, вона, ця несподівана помішниця старого распутника, кричала, вимахувала національним прапором, пінилась, лаялась, брехала, падала на коліна перед портретами царя, цілувала руки деспота й все прощала, все не пам'ятала.

Це був момент „срібного весілля“ старого деспотизму.

Але без жалю, без ошадности, без ладу викачувані, трошені й нищені сили почали слабнути. „Неґритянські хвартушки“ товарних джентельменів, це тасмне, страшне божество, яке жерло стільки жертв, вимагали все більш та більш напруження. В масах давно погас надмуханий попами та інтеліґентами вогонь убийства. Сама інтеліґенція почала стигнути, соромливо озиратись і потихеньку приводити себе до пристойности. Втома й знесилля, як на похмілля, впали на вищений орґанізм селянської, мирної країни.

Але європейські джентельмени не могли стомлюватись. Хтось когось мусів задушити, наступити на шию й твердо, неподільно взяти в руку прапор „неґритянського хвартушка“. Тоді тільки вони могли припинити побоїще. І вони, заціпивши зуби, в корчах ненависти топили одні одних, виморювали голодом, удушували отруйними ґазами, сліпили ультрафіолетовими проміннями, били й нищили в воді, в повітрі, на землі, в мирних кімнатах, у траншеях. Учені, напруживши всі сили людського духу, розуму, досвіду, науки, вигадували найлютіші, найстрашніші засоби вбивання людей. Цілий світ, уся земна куля була пересичена ненавистю, брехнями, стражданнями, одчаєм, обкурена димом гармат, крові, проклять і божевільного вогню братоубийства.

І певна річ, що європейські оскаженілі товарні джентельмени, убийці мільйонів своїх одноплемеників, не могли мати жалю на якихсь там російських азіатів. „Ми будемо битись до останнього руського салдата“. І шарпали, хапали за горло старого, дурного деспота й вимагали того „останнього салдата“. Старий хльоскав нагайом, грізно морщив брови, бив по мордах слуг, але російський „останній салдат“ не слухався, падав од утоми, від нерозуміння, від жаху, від туги за чистим, людським, за своїм мирним, селянським життям.

Старий почував, що сили падають і ніякий нагай їх не може вже утворити.

Більше того: він почував, що бочку розхряпано ненажерним побоїщем, що апарати здушування зробились непевними.

Але не знаючи инчого способу реагування на небажані явища, як насильство, як кулак, старий почав немилосерно, безпардонно в сліпій люті й одчаю стьобати всіх, кого попало, навіть тих, які ряденцем стелились йому під ноги. Худосочну, заморену, лизоблюдну Думу було загнано в самий темний, брудний куток. Пресу взяли на шворку й за один кивок бровима здушували так, що вона синіла й висолоплювала язика. Ліберальну буржуазію без церемонії штурхали чобітьми в товстеньке черевце, брутално брали за

комір, одпихали від смашних пирогів. Навіть дворянство, цей мазунчик деспотизму, це улюблене, дегенеративне дитя царизму, навіть воно було ображене, — навіть йому більше не вірили.

2. Останній Всеросійський Самодержець — Гришка Распутін.

Шукаючи всяких рятунків, старий деспот, кинувся в містичизм. Представником вищих сил, які мали врятувати струхнявіле панування, вибрано самородка-пророка, Гришку Распутіна. Це був достойний символ російського самодержавія, його природне завершення, закінчення, його натуральна, неминуча необхідність. Російський романовський монархізм почався Гришкою й мусів Гришкою скінчитися.

Гришка дав останній штрих, *coup de maître* всій системі самовлади, насильства, глуму, експлуатації, безправья, крадіжу, підкупу. Гришка взяв у руку царський нагай, скипетр, одяг на себе мантію і п'яний, голий став витанцьовувати по шинках, по притбнах, у публічних домах-отвертій, непристойний танок живота. Круг його товпились і скаженіли юрби істеричних графінь, княгинь, переляканих, змучених одчаєм царичь, царівен; він бурмотів над ними саморобні, безглузді молитви, виробляв містерії, гіпно-

тизував, п'янив їх козлячим еротизмом, володів ними, топтав їхню стару, випечену пристойність. Круг його мантиї в захваті літали зграї спекулянтів, шахраїв, дрібних і великів хижаків. Гришка кидав їм пшатками криваве м'ясо пошматованого народу, роздавав жменями мільйони, брав за чуба міністрів і скидав їх з фотелів, а на їхнє місце садив тих, хто з ним танцював танок живота. Князів, графів, дворянчиків Гришка або хляскав лапою по черевах, або стьобав нагайом і пхав ногами.

Але й Гришка не поміг. Фронт гнувся, тріщав, рвався. Через це гнулась, тріщала, рвалась дисципліна та вся та складна машина, за допомогою якої маленька купка людей може гнати на смерть і каліцтво сотні тисяч других людей. Відгомін Гришкиної вакханалії доходив і до траншей і там також викликав невдоволення й обурення.

І раптом одного тижня, немов цілком несподівано, стара, столітня бочка затрусилась, захиталась і впала.

3. Царський трон під штиком запасного салдата.

Але ця несподіванка була давно сподівана.

Самодержавіє мусіло одмерти з такою ж неминучістю, як одмірає все, що оджило

свою необхідність. Розвиток внутрішніх економічних і соціальних відносин давно вже вимагав зміни політично-державної форми. Коріння нового ладу прагнули ширших, вільніших, відповідніших до їх фактичної, реальної суті правових норм.

Війна прискорила процес одмірання. Вона з нечуваною силою струснула трухлявий організм монархичної влади й він розпався усіма своїми клепками й обручами.

А здійснив цей момент отой самий „останній салдат“. Останній, запасний, вишкрябаний салдат, виведений з своєї многовікової, фаталістичної апаратії, обурився, прийняв у себе гнів і прагнення всіх молодих сил громадянства й перший з штиком кинувся на царський трон.

За якийсь тиждень було до щенту розкидано й знищено всі апарати царизму. І з якою слашністю, з якою побожністю й ентузіазмом палили архіви та канцелярії охранок, жандармських установ, участки поліції!

І з яким ентузіазмом, з якою зворушеністю, побожністю винахував обиватель шапкою, руками, всею оновленою душою своєю тому салдатові, який скинув, нарешті, всеросійський кошмар!

Настало свято революції. На руїнах царизму, на спалених охранках, участках, халдиво, на швидку, на перший час збивали

нові рямці утворених відносин. Трудно було всій тій масі вибухливих сил, течій, прагнень дати якусь одну, всеохоплюючу, всезатишаючу, всезадовольняючу форму. Але захват, але чуття волі, легкості, визволення перших ментів було тою формою всезадоволення. Владу переняв Комітет Державної Думи. Хай буде Комітет, хай живе Комітет. Запасний, революційний салдат, робітник, партійні й не партійні стали по всі боки Комітету на захист його, на піддержку, на боротьбу за його.

Комітет призначив Тимчасове Правительство. Воно складалось з поміркованих, мало-революційних, мало-нових елементів. Але хай буде Тимчасове Правительство, хай живе Тимчасове Правительство.

І, гойдаючись на бурхливих хвилях революції, Тимчасове Правительство несло туди, куди несло уся маса народніх, весняних, визволених вод. Воно гойдалось і щедро кидало на всі боки свободами, правами, обіцяннями. Воля слова, друку, зібрань, страйків, воля робити те, чого ніколи не дозволялося в Росії.

РОЗДІЛ П.

Українство до війни, під-час війни й у революції.

1. Хрест на могилі нації: „Не було, немає й бути не може“. — 2. Сепаратизм від загибелі. — 3. Орієнтації: на руську ласку, на німецький штик і на себе. — 4. Єдина орієнтація: Всеросійська Революція, Справедливість. — 5. Воскреслий мрець маніфестує славу Революції. — 6. Простодушність недобитого родича.

1. Хрест на могилі нації: „Не було, немає й бути не може“.

Здається, ні одна група громадянства Росії не прийняла з таким щирим серцем, з таким чуттям радості й полегкості, з таким невідмішаним ентузіазмом Велику Російську Революцію, як українство.

Це цілком зрозуміло. Що більше страждання, то дужча радість од визволення від його. А українство не могло пожалітись на поміркованість політики російського монархичного уряду що до України. Всі форми утиску, експлуатації й нищення прав політичних, соціальних, національних та взагалі

прав людини й громадянина, так притаманні всій системі, всьому характеру урядування царизму, що до українства прикладалися в самих щедрих розмірах і без усякого маскування.

Основною, історичною, істотною метою російського імперіалізму було з самого початку злуки України з Москвою, з моменту нещасливого переяславського трактату — знищити всяку тінь права української нації на цей трактат. Український народ на основі цього трактату вступив у державні й правові відносини з Московською державою, яко рівний з рівним, забезпечуючи собі ту рівність зазначеними в договорі засобами.

Але всякий закон, всякий трактат є тільки констатування й фіксація взаємовідношення сил двох контрагентів у той момент, це є тільки часове завішення зброї. Дійсний же закон і право є законом і правом сили. Знесилена, розшматована боротьбою з польською шляхтою українська селянсько-козацька нація зразу виявилась слабійшою стороною що до Москви. На цій підставі московські царі вклали в трактат і в відносини між Москвою та Україною своє власне право й розуміння того акту, се-б-то право й розуміння дужчого.

Яка ж може бути рівність між дужчим і слабійшим? Отже, рівність, так урочисто, так клятвенно зазначену в переяславському

трактаті, було зразу ж одсунено набік, як не відповідну діїсному, реальному відношенню сил. А звідси виходячи, всі засоби до фактичного встановлення її поміж Москвою та Україною систематично було нищено.

Найбільшим лихом української нації в усій її трагічній історії було й в її прекрасна територія, родюча земля, багатства вод і землі, м'який, теплий, здоровий клімат. І це було найбільшим стимулом того жагучого прагнення Москви до найтіснішого „порідення з братським народом“, до перероблення переяславського трактату на своє розуміння й хотіння.

Певна етнологічна близькість цих двох націй улекшувала завдання царизму. З родичами, звичайно, найменше церемоняться. Але, щоб цілком мати вільну руку в експлуатації багатств України, щоб почувати себе зовсім дома в себе, треба було родича остаточно вигнати з його хати, заволодіти нею й знищити навіть всяку пам'ять про якогось родича.

І через це „Україну“ було переіменовано на „Малороссію“. (Стадія рідности, але без рівности: „мала-россія“.) Малороссія якийсь час ще мала атрибути поганенького, маленького родича, тому ще користувалась деяким правом у своїй хаті. Але далі родича було зовсім вигнано й всяку рідність знищено: ніякого ні українського, ні малоросійського

самостійного народу не було й нема, є тільки один руський (московський) народ і єдина Росія.

Вся історія відносин між Московією та Україною на протязі більше, як 250 літ, з моменту злуки цих двох держав є плано-мірне, безоглядне, безсоромне, нахабне нищення української нації всякими способами, вщерть до стертя всякого сліду її, щоб навіть імені її не лишилось.

І, здавалось, така політика мала успіх. Перш усього українське панство, почасти куплене Московією, почасти вирізане нею, потрохи заслане, зтерорізоване або приголублене, швидко покинуло свій народ, перебігло на бік дужчого, злилось, асимілювалось і стало „руським“. Інтелігенція мусіла замерти, коли було знищено всі джерела її походження: школу, українську мову в урядуванні, літературу. Лишився сам народ, без панства, без літератури, без школи, безграмотний, знесилений, оплутаний законами й державними апаратами визиску. Він уже забув свою історію, свою колишню боротьбу за соціальне й національне визволення з під польсько-московської шляхти, свої великі установи (як наприклад республіку Січі Запорозької), свій колишній високий стан культурности, свою науку, й школу, які були зразком і вчителем напівазіатської Москви; він навіть

ім'я своє забув і покірно, тупо одгукувався на те ім'я, яким кликав його пан. Здавалось, нігде не лишилось ніякого сліду про колишнього господаря багатої, заграбованої країни. Ніхто по всім світі не знав про існування якоїсь там напів задушеної в цупких обіймах російського самодержавія нації. Ні в європейській, ні в російській історії чи літературі нічого ніколи про це не згадувалось.

Здавалось, зроблено було все чисто: закопано, засипано, землю на могилі виглажено й пісочком присипано. „Ніякої української мови не було, немає й бути не може“ — сказав в 80-х роках минулого століття один з видатних російських могильщиків України притоптуючи ногами землю на могилі. І, дійсно, за тих часів не могло з'явитись у літературі ні одного слова на українській мові. Щоб надрукувати українську народню пісню, її треба було перекласти на латинську або на французьку мову. Отже, ніби повна смерть нації.

2. Сепаратизм від загибелі.

Але знов таки: закон є тільки фіксація певного стану, але не абсолютна норма для майбутнього. Так, — усіма апаратами державного й національного панування було знищено всякий зверхній прояв існування української нації. Закон констатував силу й волю дужчої сторони. Але

дійсний закон, закон життя не завжди підлягає людським нормам. І волею цього закону ограбований родич усе ж таки й притоптаний жив, дихав, існував; він говорити не міг, волі не мав, прав не мав, свідомости не мав, але закони життя в йому одбувалися в усій їхній залізній необхідности. Як тільки змінялись обставини, як тільки трошки слабла рука, що затуляла рота зв'язаному рабові, він починав уже не тільки мугикати, але щось виразніше говорити, з'являлась членороздільна людська мова, мова стогону, жалю, — з'являлась українська література. Бо такий закон життя, що живий організм мусить виявляти себе в рухові й згукат.

Але як тільки такі вияви недодушеного родича здавались російському самодержавію неприємними або небезпечними, рота знов зав'язувалось і вже родич нічим не міг заявити про себе.

Так, наприклад, сталося під час війни 1914 року. Самодержавіє, боячись усяких ворожих собі елементів, зразу ж по оповіщенню війни постаралось придушити їх. Українство, звичайно, було в першому ряді цих ворогів монархізму й воно перше відчуло на собі тяжку лапу деспота.

Але лапа, лапою, а життя життям. І цілком зрозуміло, що, коли самодержавіє загнало

нас у підполля, коли заборонило всяке голосне друковане слово на українській мові, коли за одну належність до української нації садовили людей у тюрми, гнали в скотячих вагонах у заслання, мордували місяцями в страшних „участках“, коли отверто й цинічно заявлялось, що нарешті настав час остаточної загибелі українства й ту загибель усі реакційні течії Росії провадили в життя з сласністю й потиранням рук, коли нас обкидувалось болотом, інсинуаціями, прокльонами й коли за нас не чулось майже ні одного голосу, — цілком натурально, що ми тоді найбільше, найвиразніше почували себе чужими, ворожими цій проклятій „тюрмі народів“. Всякий хоч трішки свідомий, хоч трішки чулий на біль і страждання українець був за тих часів запеклим мрійником, фантастом, жагучим творцем таких наміряних комбінацій, які кінець кінцем увільняли нас з тюрми.

Тут в корінь сепаратизму. Ми всі хотіли сепаратуватись від насильства, від самодержавної руки, від ганебної смерти в петлі всеросійської шибениці. Нам закидали брак патріотизму. В ім'я ж чого ми мали бити в бубни й літаври, гасати в дикому танкові й горлати славу? В ім'я того, що сотні тисяч наших мирних працюючих, творців і виробників здорових, простих, житєвих цінностей троцилися гарматами й трупом усти-

ляли шлях якимсь там крамарям і торгашам до великої всесвітньої поживи? Чи в ім'я того, що на випадок перемоги Росії, торжествуюча переможниця реакція ще цупкіше взяла б у лабеті невибиті на фронті мільйони працівників і ще нахабніше, ще отвертіше затвердила б своє право визиску й насильства? Чи в ім'я того, щоб нас уже остаточно, до щенту було задушено тоді, нас, українство, того недодушеного Авеля, кров якого 250 літ вопіяла до неба й до совісти всякого порядного, не задурманеного цєю кров'ю чоловіка?

Чого ради ми мали боятись розбиття Росії на фронті й у середині? І як сміли, оті наші докірники, докоряти нам?! звідки вони почерпали таку неймовірну силу цинізму, щоб вимагати од нас, од тих, кого вони розпинали, били по ланітах, кому плювали в закрівавлені, розбиті чорносотенним чоботом очі, хвали й славословія собі, своїм чоботям і кулакам?

І що дивного, що ми, сидячи в тюрмах, засланнях, у підполлях, з розбитими очима, з задушеним горлом, задихаючись, гарячково жадно прислухались до гуркоту гармат на фронтах і гадали, чи скоро той гуркіт наблизиться на Україну й розіб'є тюрму, й визволить нас, і дасть нам хоч трохи дихнути? Ми не боялись ні німців, ні австрійців;

ми не боялись би французів, англійців, коли б вони бились з царською Росією; ми не боялись би дьявола, коли б він пекельним вогнем ішов на цей старий, жахливий „застенок“ усякої волі й права.

3. Орієнтації: на руську ласку, на німецький штик і на себе.

І все ж таки, треба зауважити, треба одмити нашу надзвичайну, надприродну чи оптимістичність, чи поміркованість, чи просто призвичаєність до стін своєї тюрми: не всі з українців були виразними, державними сепаратистами. Навіть не всі були „пораженцями“. Знаходились такі з нас, які по якимсь там своїм законам думання вірили, що перемога Росії на фронті дасть волю й життя народам її всередині. Це були прихильники „російської орієнтації“. Вони орієнтувались на добре, широке серце руської демократії, на грім перемоги, який зм'ягчить круте серце царизму аж до степені народоправства, до парламентаризму й до волі націй, що благоденствено мовчали тоді по всіх її неосяжних просторах. Але таких було дуже небагато. Це були переважно ті з українців, які корінням свого особистого життя занадто глибоко зрослися з життям руських.

Друга орієнтація була на німців, на великий струс на фронтах, на знесилля росій-

ської державности й на просте захоплення німцями території України. Німецький імперіалізм — експлуататор культурний і розумний. Він не буде так безглуздо, ледачо, так неохайно й нерационально грабувати, як то робив царизм. Він, доючи сили з народу, буде дбати про те, щоб він не дуже брикався, він не буде видирати в його останній клопоть сіна, він старатиметься, щоб дійна корова була сита й більше молока давала. Царизм по своїй некультурности, убогости державної освіти, брутальности й примітивности експлуатації народного державного господарства цілком був подібний до російського селянина. Селянин, — темний, забитий, примітивний — не знав, не вмів і через це не шукав нових, економних і продуктивних засобів експлуатації своєї землі, лісу, води, всіх природних багатств. Він прикладав до них стільки усиль і знаття, скільки треба було, щоб тільки взяти й зужити те, що було готове в самій природі, що давалось тільки її силами. Так само царизм тільки ті усилля робив, які йшли на одбирання природних сил народу. Селянин знесилював землю, занечищав її, вирубав до останнього деревця ліс, не турбуючись про те; щоб розвивати їх і з того розвитку користуватись і далі, й більше, й краще. Царизм так само рубав готове, вибивав, однімав, видирав і бездумно, безтур-

ботно нажирався, напивався й з ситою п'яною філософією не завдавав собі труда й клопоту зазирати в завтрашній день. Крім того, німець — не родич, не слов'янин, мова його цілком чужа, не „рідна“ нашій мові, німець не зможе сказати, що українець — то „разновидність“ німця й на тій підставі одбере йому право своєї мови. Словом, ні з якого боку українці, на думку цієї орієнтації, не мали потреби боятися німця, — з двох лих ця орієнтація вибірала культурніше, корисніше лихо для українського народу.

Була й третя орієнтація, — не російська, й не німецька, а українська. Це була орієнтація на себе, на свої сили, на рятунок своїми власними усиллями, усиллями своїх працюючих мас. Ніякий чужий пан не може бути добродійником того, над ким він панує й кого може визискувати. До цієї орієнтації належали переважно соціалістичні течії. Вони не ждали визволення ні від зм'ягченого російсько-самодержавного чи конституційного кулака, ні від закутого в залізо мілітаристичного німецького.

4. Єдина орієнтація: Всеросійська Революція, Справедливість.

Аж ось вибухла революція.

Отже можна собі уявити, що почуло недодушене, затоптане, понижене українство,

коли залізна рука спала з його горла, коли воно могло підвестись, умитись, людськими, не заплъваними очима глянути в очі таким же людям, рівним, дружим, радісним. Уся замучена душа українства в ці дні побожно стала на коліна й молилась Революції: „Нині одпущавши раба твого, Владико.“

Ми нелукаво, ми з побожним серцем, з чистим захватом вітали Велике Нове. Ми радісно витрусили з серця всі застарілі болі, образи, гіркість, ненависть, ми одягли чисту одіж дружності, братерства, все забули й готові були всіма нашими недобитими силами боронити здобуте.

Ми одразу, без вагання, без торгування повірили в Революцію. І так само без вагання, щиросердно, рішуче одкинули, одшпурнули від себе дореволюційні настрої, наміри, сподівання, розрахунки. Це все стало одразу непетрібним.

І зразу одпали всі инчі способи увільнення, всі орієнтації на зовнішні ворожі до Росії сили. Український сепаратизм тоді помер разом з причиною, що породила його. Українство тепер орієнтувалось тільки на Всеросійську Революцію, на перемогу справедливості, на здобуті права всякого поневоленого.

За 250 років перебування в спільці з Росією українство вперше в ці дні почуло

себе в Росії дома, вперше інтереси цієї колишньої в'язниці стали близькими, своїми.

Ми стали частиною, — органічною, активною, живою, охочою частиною—єдиного цілого. Всякий сепаратизм, всяке відокремлювання себе від революційної Росії здавалось смішним, абсурдним, безглуздим. Для чого? Де ми знайдемо більше того, що тепер ми матимемо в Росії? Де по всьому світі є такий широкий, демократичний, всеохоплюючий лад? Де є така необмежена воля слова, зібрань, організацій, як у новій великій революційній державі? Де є таке забезпечення права всіх пригноблених, понижених і експлуатованих, як у Новій Росії?

Ні про який сепаратизм, самостійність навіть мови не могло бути, а коли чулись рідесенькі голоси, то це були голоси або схоластиків, чистих теоретиків, запеклих „самостійників“ або людей занадто вже, хоробливо пронятих національним чуттям. На конференції укр. соц.-дем. партії в квітні питання про самостійність зустрівало майже однодушне негативне відношення. За самостійність висловилося з усієї конференції тільки два-три голоси.

Ми так щиро, так безоглядно були закохані в свободулюбність, у широкість, у безсребренність руської демократії, що навіть запропоновану одною частиною товаришів фе-

дерацію на тій конференції не внесли в переглянену програму. Конференція не забороняла боронити цей лозунг тим товаришам, які вважали його життєвим, але сама конференція, все представництво укр. соціально-демократії не мало ніякої потреби добиватись цієї форми національного забезпечення. Що ж до самостійности, то навіть уважали небезпечним для революції ідею сепаратизму, бо вона могла розбити революційні сили всієї Росії.

Та й для чого відокремлюватись, коли всі потрібні для вільного національного розвитку нашого народу засоби нам буде в повній мірі забезпечено в автономії. Денаціоналізацію, духовне калічення наших мас буде зараз же спинено й знищено українською школою, як нищою, так середньою й вищою. Гальмовані дотепер багаті здатності нашого народу, пущені по природному, найлегчому, найраціональнішому шляхові рідних методів розвитку забезпечать духовну сторону наших домагань. Народоправство, широке місцеве самоврядування, порядкування господарським і політичним життям на Україні місцевими силами, точне зазначення взаємних прав і обов'язків цілої держави та автономної одиниці унеможливить колишню безпардонну, руйнуючу політику централізму, коли всі сили окраїн нерозумно й злочинно висмокту-

вались на користь інертного, ненажерливого центру.

І резолюція соціалдемократичної конференції від 4-го квітня 1917 року такими словами формувала це:

„Зважаючи на те, що потреба найповнішого розвитку творчих сил України вимагає найширшого економічно-політичного її самоозначення; беручи на увагу, що федеративний лад російської держави, як союз автономних національно-територіальних або просто територіальних одиниць не тільки не може шкодити розвитку пролетаріату всієї Росії, — а тим паче українського, — але й є корисний для його; приймаючи під увагу, що федерація автономних національних або краєвих одиниць є найкраща гарантія демократичних і національних прав кожної нації або країни, — конференція української соціалдемократичної робітничої партії з усією непохитною рішучістю висуває давнє домагання партії — автономію України, яко першу, невідкладну, пекучу задачу сучасного моменту українського пролетаріату та всієї України. Одночасно, виходячи з рямок партійної програми, виголошеної на з'їзді 1905 року, конференція, рахуючись з виключністю подій і домаганням життя, вважає можливим узяти на себе право дозволити товаришам партії піддержувати принцип федеративної

будови російської демократичної республіки її піддержувати автономичні змагання демократії інших націй“.

В цьому дусі мислило, почувало й діяло за тих днів усе національно свідоме, організоване українство. Наприклад, союз українських поступовців, (організація дрібно-буржуазних ліберально-демократичних елементів усіх напрямів) у перших числах марта оголошує таку свою заяву:

„Ми, члени петроградського відділу Союзу Українських Поступовців, глибоко переконані, що витворені державним переворотом нові правові умови особистого та громадського життя повинні забезпечити порішення тих завдань, які ставить собі український національний рух у об'єднанню з демократичними силами всієї країни.

„Проголошені яко провідні державні основи гасла політичних свобод дають певність, що безповоротно одійшли в минуле всі національні обмеження, так рєвно прикладані до українського народу за старого режиму й так широко використовувані ним у боротьбі з українським рухом у обставинах військового часу“.

Далі виставляється цілий ряд практичних домагань що до заведення рідної мови в школах, в деяких урядових інституціях і т. д.

Але все це виставляється не як протест-

домагання, а як нагадування. „Ми глибоко певні“, „проголошені гасла свобод дають певність“. Сумніву нема місце, проголошені гасла, свято великих днів, сяючі очі обивателя, все є запорукою, що нікого не буде обижено. От треба тільки нагадати про себе, детально перелічити все, в чому українство має потребу, як в основному, дальшому, так і в найближчому, в дрібничках. І совісно, детально указується, що саме треба зараз же зробити.

Так само довірливо, з захватом і непохитною певністю в негайну, необмежену здійснимість їхніх нагадувань висловлюються всякі українські організації, збори, віча, маніфестації. І так само як в їхніх заявах, так і в їхніх душах нема й сліду недавньої ворожості до російської держави, нема ніяких мрій й планів про відокремлення, сепаратизм, нема й тіні чужинних орієнтацій.

„Українці! Громадяне! Підпірайте новий державний лад, бо він і тільки він несе волю Україні, й що більша наша участь у йому, то ширших прав собі здобудемо.“

Так закликала Рада Українських Поступців у перших числах марта 1917 року українське громадянство.

Так закликали всі партії, всі течії українського політичного, громадського, культурного й всякого инчого життя. Бо ми знали, що для нас більше, ніж для кого, дорога

революція. І ми не лукавили, коли казали, що така Росія, є наша Росія, що таку Росію ми будемо берегти й боронити всіма нашими силами.

5. Воскреслий мрець маніфестує славу Револуції.

І коли ми гарячково, одкинувши все особисте, дрібне, одкинувши все велике старе, тяжке, кинулись для організації наших сил, наших українських національних сил, то не для того, щоб відокремлюватись, а для успішної, непохитної боротьби за революцію, за те, що дало нам волю.

І коли ми уряжували свої маніфестації, то не для того, щоб заманіфестувати свою відокремленість, а щоб показати тепер, коли настала можливість показати, що ми, перш усього, не купка інтелігентів, не вигадка Германії, не авантюра ворожих Росії держав, як оббріхувати нас царизм і чорносотенство перед Росією та Європою, а природне, неминуче, сильне явище в життю пригніченої великої нації. Вдруге, для того ми виходили на улиці з нашими, національними прапорами, щоб показати, що це іменно ми, оті упосліжені, пригноблені, віками нищені українці оживаємо й усім оживаючим серцем своїм вітаємо Револуцію.

І не диво, що наші національно-україн-

ські маніфестації виходили такими численними, імпозантними, такими найбільш натхненними, проймаючими не тільки своїх, але й чужих глядачів. По звідомленням газет українська маніфестація в Києві 19-го марта мала до 100.000 учасників. Це був грандіозний вибух національного почуття, демонстрація національної радості, слава визвольній Революції.

І коли в цій маніфестації не всі сто тисяч учасників були свідомі українці, коли тут були й „малороси“, й „югороси“, й євреї, й, може, навіть руські, то тим цінніше, тим показніше була їхня участь. Бо це було з їхнього боку признання вікової кривди українського народу, признання його права на існування, це був благородний, можливий тільки в такі високі хвилини, чистий, безсторонній осуд усієї тієї неправди й злочинства, яке вчинялося століттями тут „на нашій не своїй землі“ над хазяїном її й господарем, — українською нацією.

Українська маніфестація в Петрограді, по признанням руських газет, була найчисленніша, найорганізованіша, найімпозантніша з усіх маніфестацій, які за того моменту без перестанку одбувались у столиці революційної Росії. Газети кілька днів після неї з здивованням описували її, захоплювались тим великим чуттям, силою, енергією й кра-

Відродження нації, I.

сою, які шугали з середини струнких рядів маніфестантів на млявих петроградців. Вони, ці петроградці, як і всі росіяне, були щиро здивовані: значить, це зовсім не вигадка німців, це українство? Значить, ті малороси, яких вони за царизмом звикли вважати „тїми же рускими“, не в „тї-же рускіє“? Значить, це в, дійсно, якась сила, коли тут, у Петрограді, знайшлося так багато прихильників її?

Але ми не дивувались. Не дивувались навіть з того, що це було в Петрограді. Ми мали найбільше підстав і права так радісно, так імпонуюче маніфестувати. Адже ми вже давно були в Петрограді, ще тоді, як царь Петро будував його, як десятками тисяч гнав у петербургські болота українських козаків на роботи, як вони трупами, кістками своїми клали фундамент російській столиці. Адже Петроград, стоячи на кістках українців, збудований їхніми руками, цілі століття годувався українським хлібом, грівся українським вугіллям, ласував українським цукром і піддержував монархію українським здеморалізованим, спокушеним жандармом.

Мало того, коли монархія, вчуваючи небезпеку від зголоднілого петроградського населення, обліпила всі будинки, бапти, дзвіниці кулеметами й розстрілювала робітництво, коли петроградський гарнізон вагав-

ся й деякі полки вже пішли з рушницями проти робітників на оборону царизму, коли справа революції була на кінчику загибелі, хіба не українці врятували її, хіба не українські полки, не оті самі волинці та ізмаїловці, що так гордо й струнко маніфестували, хіба не вони на заклик української соціально-демократичної петроградської організації кинулись з штиком на царизм, змели його кулемети й потягли за собою весь нерішучий гарнізон та навіть тих, що стояли за монархію?

Хіба це були малі підстави для окремих, своїх, виразно зазначених маніфестацій? Хіба віки гніту, напів замерлого, рабського існування не давали нам права в дні загибелі всякого гніту святкувати його так само національно, як ми його й терпіли?

6. Простодушність недобитого родича.

Але ми хотіли не тільки маніфестувати, не тільки висловлювати довіря й піддержку, ми хотіли самі, активно, всіма своїми силами будувати, закріплювати новий лад, боронити його. Бо цей лад і ми, то було вже єдине, неподільне. Бо вже не було царизму, який управляв, а народ приймав чи протестував, а до порядкування своїм життям не мав відношення. Ми, українці, довірливо, безхитросно й простодушно почували себе рівно-

правними спадкоємцями з руськими. І оті століття нашого поневіряння, великі сили стягнені з України на утворення великої Росії, жертви наших мас і свідомих груп, понесені в боротьбі з царизмом, усе давало нам право на цю престодушність та довірчивість.

Ми не припускали за тих днів, що хтось у вільній, новій Росії може инакше розуміти повий стан, ніж розуміли його ми. А ми розуміли його так, що всі нації, всі народи, всі демократичні кляси їх мають не тільки право, але й обов'язок активно стати до праці над будованням і направленням нового ладу. Самодіяльність, самотворення, самоуправління, як протилежність абсолютизму, це розумілось нами, як цілком натуральною, необхідною річчю, як єдиним методом організації політичного й господарського життя, коли мати на увазі розвиток держави й її народів, а не просту, грубу експлоатацію їх.

На цій підставі ми й нагадували про себе. Ми стояли ближче до себе, отже ми краще знали, чого треба для розвитку нашого краю, нашої частини всеросійської спадщини. І ми детально, діловито, але престодушню до наївності вичисляли, що нам треба. А саме:

Самодіяльність нашого народу краще всього вкласти в форму Автономії України. Формальність, урочистість, проголошення

уложення в „законність“ її ми охоче віддавали на Всеросійські Установчі Збори. Там же мала бути постановлена й оголошена федерація всіх народів Росії, яким також без усякого сумніву буде дано автономію.

Але життя є безупинний, живий, вимагливий процес. Воно не хоче стояти й дожидатись, поки люди надумуються надати йому ті чи інші форми. Воно вимагає зараз же свого оформлення. Отже, в інтересах проголошених свобод, революції, в інтересах розвитку нашого краю треба було насамперед негайно дати можливість багатомільйонному народові цього краю приймати нове життя в найлекших для його, в найраціональніших, найекономічніших і продуктивніших формах. А для цього треба було зараз же дати йому школу не на чужій, незрозумілій йому мові, а на своїй, на тій, якою він говорить у себе в хаті, в полі, за роботою, з товариством. Далі треба було до керування місцевими справами поставити людей, знайомих з життям місцевого народу, з його мовою, з його кривдами, потребами.

Це були головні заходи, які, на нашу думку, треба було зараз же зробити що до національної сторони організації нашого краю.

Вони були такі скромні, такі невеликі, такі натуральні, необхідні й до очевидності

справедливі, ці наші тодішні заходи, що це ще більше зміцняло нашу простодушність, з якою ми звертались до керуючих центрів всеросійської столиці. Туди сипався цілий дощ телеграм: від партій, професійних організацій, від земств, від зборів, з віч, з маніфестацій, від різних гуртків і окремих осіб. Всі щиро вітали новий лад, всі гаряче виявляли рішучість піддержувати новий уряд і всі з найвним захватом рекомендували якомога швидше дати українську школу, українське самоврядування, українців-урядовців.

Словом, ми воістину були подібні до забитого, загнаного убезвість родича, який по смерті лютого деспота з'являється до себе додому й разом з старшим братом простодушно радіє, оглядає спільну спадщину й щиро клопочеться про те, як направити її зруйноване господарство. Він зовсім не помічає того, що старший брат вибачливо й звисока похляскує його по плечах, що поради його слухає неуважно, що сама поява родича здається тому братові дивною й чудною. Він так захоплений загальною радістю, так вірить у радість других, що нічого крім радості в ті дні не помічає.

РОЗДІЛ Ш.

**Революційне руське грома-
дянство в українському
питанню.**

РОЗДІЛ III.

Революційне руське громадянство в українському питанню.

1. Яка рація руськоку демократові боронити „малоросів“?—2. Рація ніби знайшлась.—3. Природа руського демократа.

1. Яка рація руськоку демократові боронити „малоросів“?

Але помітити прийшлося.

На всі поради, заяви, телеґрами й депутації Тимчасове Правительство в Петрограді відповідало невиразно, ухильчиво, загальними фразами. Розуміється, всякий національний утиск повинен зникнути. Розуміється, в вільній Росії не може бути ні над ким ніякого насильства. Розуміється, всякий громадянин має право на самоозначення. Але...

І тут, коли приходило до конкретизації, до реалізації загальних принципів, наступало невиразне бурмотіння, нехить, заклопотаність инчими справами.

Справа, звичайно, головним робом залежала не від уряду. Уряд тодішнього часу

власної волі не мав, він виявляв збірну волю тих політичних груп, які уповноважили його на владу. Коли б серед тих груп була певна, виразна думка що до українства, то уряд зараз же одбив би її в своїх заявах і реляціях, як то він зробив що до Польщі, Фінляндії, Кавказу, як то зроблено було в сфері деяких політичних і соціальних питань, на які пануючі групи мали певну відповідь.

Річ у тому, що все руське громадянство, всі класи й групи його ставились без особливої прихильности та уважности до українського відродження. І до війни*), й до революції, так само як і під час революції українство мало дуже небагато заступників і оборонців серед руської демократії.

Причин тому багато. Основною ж причиною, як і по всіх явищах людського життя, була причина економічного, матеріального характеру. Що посунуло московських самодержців на брутальне зламання переяславського трактату й на систематичне нищення української нації, то те саме стримувало руську демократію від оборони українства супроти царизму. А іменно: багатства української землі. Україна, ця „житниця Росії“, з своїми 30—35 мільйонами населення, надзвичайно сімпатично закругляла необсяжні

*) Див. „Историческая Польша и великорусская демократія“ М. Драгоманова.

маєности імперії. З Україною руський народ мав далеко імпозантніший вигляд, ніж без неї. І, власне, не тільки проти української державности говорив інтерес усякого руського, а проти самої національности українського народу. Фінляндії, Польщі, Кавказові легко було признати якусь форму державности (автономію), бо це необхідно, консеквентно виходило з очевидної, безсумнівної національної відмінности цих країв, з признання їхньої окремої національности.

Інакше стояла справа з Україною. Признання їй автономії тягло за собою признання її окремої національности. А це значило — зразу зменьчити „єдиний великий руський народ“ на 30—35 мільйонів. З другого боку, це значило перестати бути цілковитим, безконтрольним хазяїном багатої, родючої, сахарної, вугільної, хлібної території. Далі, це значило признати не тільки за царизмом, але й за самими собою вікову кривду що до українського народу. А все це тягло за собою збіднення Великоросії, одсунення її з позиції самодержавного народу, на становище співучасника з другими народами в Росії.

Другою, звідси впливаючою причиною холодности руського громадянства до українського питання було його незнайомство з ним. Не було ніякого дужого імпульсу руським цікавитись українством. Справедливість?

Але треба знати, в чому кривда, щоб вимагати тої справедливости. А руські або нічого не знали, або знали те, що говорили царям та реакційні, шовіністичні течії, се-б-то: що кривди ніякої немає, бо нема ніякої різниці між великоросом і малоросом; що українство — то в на німецькі гроші організована інтрига проти Росії; що цей рух — абсолютно шквемний, не вартий ніякої уваги, що малоросійський народ цілком чужий до цього руху. І найщиріші руські демократи охоче вірили царизмові. Бо перш усього хотіли вірити; бо це заспокоювало сумління; бо зміцняло свідомість великості й неподільности руського народу. А охоче вірили через те, що й самі, буваючи, проживаючи на Україні, по всіх містах чули тільки руську мову, бачили тільки руські вивіски, читали тільки руські газети. На селах, правда, жили „хохли“ - мужики, але й вони говорили, хоч і кумедною, але зрозумілою для всякого руського мовою й так само розуміли й руських демократів, і руських ісправників. Українського ж руські демократи нічого не бачили й не чули, крім невеличкої купки інтелігентів, до яких ніхто не ставився серйозно.

Отже за кого треба було вступатись? Поляки, Фіни, Євреї, ті мали безсумнівне право на оборону, бо це були, дійсно, окремі, виразно зазначені нації, яким чинилося утиск

і насильство. А во ім'я чого мав руський демократ боронити малоросів?

Розуміється, коли б руський демократ хотів уважніше придивитись, во ім'я чого йому треба було боронити малоросів, то він знайшов би. Насамперед, во ім'я хоч би того самого вселюдського поступу, єдиним представником якого, по справедливості, вважав себе в Росії демократ. Вселюдському поступові було абсолютно не на користь, що в європейській державі 30—35 мільйонів народу мало тільки 13—17 процентів грамотних. Що цей народ, який до злуки з Росією пишався своєю наукою, літературою, народ, який утворив таку багату пісню, таку глибоку народню музику, що цей народ, тепер очевидно, упадав, убожив, дичавів. Причиною ж тому було, як виразно доводилось усіма уважними дослідувачами, денационалізація, нищення рідних форм розвитку.

Царизмові, розуміється, безграмотність і духовна убогість народу були корисні. Через те він так рішуче й безапеляційно одкидав усякі пропозиції дозволити українську школу хоч на селах. Але руський демократ не був же зацікавлений інтересами царизму. Він міг би принаймні уважніше поставитись до голосів своєї власної руської науки, яка устами Російської Академії Наук, точно й виразно зазначила, що українська нація не

є те саме, що руська; що закони її життя не є закони життя руських; що ламання цих законів руйнує душу цілого народу; що така руйнація є злочинство перед вселюдським поступом.

Міг би руський демократ, коли б хотів, подумати й про те, що нема чого дивуватися з слабости української свідомої демократії, з малопомітності українського руху, коли його нищено всіма державними засобами на протязі віків. Що навіть трошки соромно стояти над людиною, яку катують, але яка може тільки невизразно мугикати, бо їй зав'язано рота, й казати, що їй нема від того ніякої шкоди й болю, бо вона не кричить і навіть дуже слабо рухається.

Так само міг би руський демократ помітити деяку неконсеквентність у заявах самого царизму. Один раз, коли це було потрібно й корисно для нищення українства, ним заявлялось, що ніякої української нації не було й немає. Наприклад, коли українці домагались української школи. Другого ж разу цілком протилежно, що українці це — „инородці“, окрема нація. Це, наприклад, тоді, коли треба було загальмувати доступ української книжки з Галичини на Україну; бо всяка не руська, иноземна, „инородческа“ книжка обкладалася цюлом.

Також і другу неконсеквентність можна

було б помітити. Український рух, по заяві царизму, був вигадкою німців, не мав ніякого ґрунту серед народу, не мав ніякої сили й надії на силу, це було словом смішне, незначне явище. А тим часом царизм боровся з цим явищем так люто, стріляв у цього смішного горобчика з таких важких гармат, що при бажанню можна було б дуже легко помітити таку неконсеквентність уряду.

2. Рація ніби знайшлась.

Але руський демократ нічого того не помічав. І через те він так щиро здивувався й зтурбувався, коли ота зв'язана людина, яка навіть не рухалась, коли її катували, яка так подібна була до руського, яка називалась собі офіційно „малоросом“ і не відріжнялась від рязанця, коли ця людина, почувши, що нема вже на ній пут, раптом підвелась і заговорила, закричала, замахала кулаком, зачала вимагати. І заговорила зовсім не по рязанськи, навіть не по малоросійськи, а по українськи, на тій мові, якої ж „не було, нема й не буде“. І кулак у неї зовсім свій, особливий і знов таки не рязанський, і досить великий, імпозантний, на диво сильний, неначе й не був під пресом царизму два з половиною століття.

„Тільки в останнім часі починає виявлятися в усім своїм значінню українське питання

в свідомості руського громадянства“—писала „Рѣчь“ в 64 ч. з 16 марта 1917 року з приводу української маніфестації в Петрограді. — „Блискуче переведена українська демонстрація в Петрограді 12 марта звернула на себе увагу широких верств народу й не можна не зазначити з чуттям глибокого задоволення цього її значіння. Бо українське питання в тепер одним з найважливіших питань, що стоять перед російською демократією.“ ... „Бо нема ні одного національного руху в Росії, до якого б старий лад ставився б з таким цинізмом і байдужістю, як до українського руху. Від 1876 до 1905 року було заборонено, часами без усяких виїмків, друкувати щось в українській мові. Від початку сеї війни українську пресу заборонено. До неї приложено було заборону раніше, ніж до німецької мови. Аж до революції української школи не дозволяли й навчання в українській (малоруській) мові вважалося за злочинство. Бюрократичні нуки не соромилися в своїх неофіціальних актах висміювати українську мову, що має свою історію, свою літературу, яка являється одним з найбільших духовних творів найближчого нам по крові й походженню слов'янського племені, невідривно сполученого з нами історичними зв'язками. Божевільні гадали, що коли вони не будуть визнавати існування сеї мови, то

вона, дійсно, зникне з лиця землі. Але вони тільки плодили великий гнів у вільних серцях і сіяли насіння розбрату в найглибших надрах російської держави...

...„Перед вільною російською демократією стоїть велике завдання направити лихо, зроблене Росії цими помилками та злочинами. Вона може зробити можливим те, що було неможливим при старім режимі: загасити полум'я розбрату, яке піднеслося з найглибших глибин нашої держави. У вільній демократичній Росії можна створити форми життя, які дадуть можливість повного, широкого й вільного розвитку українського народу при збереженню державної єдності Росії. І ми бачимо, що свідомість такої можності пройшла й в українське громадянство, — вся демонстрація 12 марта дає нам яскравий зразок цього в промовах та покличах, які тут виголошено“.

3. Природа руського демократа.

Так писала ліберально-буржуазна газета. Я навмисно виписав найвиразніше місце з неї. Так писала тоді майже вся хоч трішки поступова руська преса.

Отже, значить, рація обороняти українство ніби була? І ніби деяке знайомство з питанням було? Ніби навіть якісь погляди й переконання висловлювались. Отже лишалось ніби тільки здійснити їх?

• Відродження нації, I.

Але в тому й була органічна, давня хиба російської інтелігенції, що вона не вмiла діяти, що її переконання разураз стояли одірвано від життя. Царизм витворив у російської інтелігенції здатність балакати, діяти розумово, але не претворяти в акцію, в реальність своїх балачок. Дізгармоничність російської інтелігенції силою історично-політичних обставин ставала в неї другою природою її.

Ця природа виявилась і тут. Інтелектуальні, розумові виводи були цілком ясні й виразні: українці — нація окрема, окривджена, треба кривду виправити, цього вимагає справедливість і інтереси самої нової Росії.

А почуття говорили по старій звичці инче: українці — то все одно, що руські; Україна — багатий край; приємно й гордо почувати великість єдиного руського народу, — признання прав українцям зменчує силу руського народу.

Природа російського демократа не могла прийти до гармонії цих протилежних сил у собі. А через те поборювала дужча сила, сила застарілого, давнього чуття. Через те, хоча розумово, в пресі, в балачках руська демократія признавала кривду українству, — в акції, в переведенню цих балачок у життя була інертна, пасивна. І через те Тимчасовий Уряд, натуральний відбиток руської

інтелігенції, в балачках з численними українськими депутаціями „принципiально“ охоче згожувався з ними, а в дійсности був пасивний, iнертний i нiякої активности до реалiзацiї цих принципiв не виявляв.

Руська ж демократiя ани трiшки не сердилась на свiй уряд за цю млявiсть. Вона цiлком погожувалась з ним, бо це вiдповiдало її власному вiдношенню до українства. А щоб знайти знов таки iнтелектуальне, розумове пояснення цiй дiзгармоничности i заспокоїти себе, а також, коли можна, i других, приводились рiзні мiркування. Наприклад.

Вибух нацiональних течiй може ослабити революцiю, розбити єдиний фронт, спричинитись до реакцiї. Розмежування по нацiональностям може зламати вiйськовий фронт, який вважалось тодi за честь революцiї тримати мiцно. Український „шовiнiзм“ мiг внести небажану боротьбу. Крім того, сотисячнi манiфестацiї все ж таки не зовсiм переконали. Хто його зна, а, може, це так собi, а в дійсности українство то є собi купка iнтелігентiв, яка гвалтує, робить шум i лякає спокiйну совiсть чесного руського демократа. Бо де ж би взялись тi сили в українства, коли його так ретельно нищено i душено?

Отже давати так зразу все, чого домагається та купка, було, на думку не тiльки

буржуазної, але й соціалістичної руської демократії, „в інтересах революції“ не тільки не бажано, але й небезпечно.

На цій підставі, наприклад, російська соціалдемократія (меньшевістська частина) ніяким способом не могла згодитись на ту автономію України, якої хотіли українці, а тільки на національно-культурну автономію. Се-б-то, перекладаючи на просту мову, вони згожувались тільки на українську школу. (Та й то, коли приходило до конкретизації, то не всієї школи, а тільки по селах, школи нижчої.) Таку автономію навіть поміраючий царизм уже мав деякій нахил дати. І, можливо, й дав би, навіть у більших розмірах, ніж давали „революційні“ соціалдемократи.

А що більше ці аргументи давали заспокоєння руській демократії, що краще примиряли її внутрішню суперечність, що показніше виставляли ніби — об'єктивність її, то з тим більшим запалом, переконанням і навіть щирістю вони нею виставлялись.

І одною рукою руський демократ писав свої ліберальні статті, а другою: „Не було, немає та й навряд чи може бути“.

РОЗДІЛ ІV.

**Передчування боротьби
й гуртування сил.**

РОЗДІЛ IV.

Передчування боротьби й гуртування сил.

1. Пробуджена Ніжність. — 2. Ніжність дає силу й одностайність. — 3. Вияв волі й єдності всієї нації — Українська Центральна Рада.

1. Пробуджена Ніжність.

Ми також сумнівались. Звідки візьме занехаяна, упосліджена наймичка уяву про образ свій, коли перед нею так давно вже не стояло дзеркало свідомости, коли вона впродовж століть не виходила з свого хліву й навіть забула про існування того дзеркала?

Але ми сумнівались трохи инакше, ніж наш турботливий „старший*) брат“. Ми сумнівались з болем, ми хотіли претворити сумнів наш у радісну певність, ми через цей сумнів запалились бажанням дати наймичці в руки те дзеркало, знову ввести її в все-світню світлицю науки, культури й поступу!

А старший брат, може, як раз для того й сумнівався, щоб не дати наймичці права

---

*) „Старший“ по великості, але „менший“ в родні слав'янства.

сісти поруч з собою, поруч з тим, хто був паном Ї впродовж кількох віків. Він сумнівався охоче, гаряче, він хотів довести всякими способами свій сумнів і виправдати перед собою й перед наймичкою своє право так охоче сумніватись.

І от, може, почасти й через цей самий сумнів нікому невідоме, саме собі незнане українство здрігнулось. Таємними шляхами пройшов крізь усю незміряну глибину його один ток. Приспаний, приглушений, заляканий й замучений інстинкт затвердження себе серед сущого з чудодійною, стіхійною силою вибухнув по всіх галузях, по всіх напрямках національного організму. Всі до купи! Всі сили, всі до крихотки, всі без різниці фарб у — єдину силу!

Звідси починається героїчний, дивний, захоплюючий період пробудження нації, яка була зтерта з географічних мап, з підручників історії, з літератури всього світу, навіть з своєї власної свідомости.

Велика, таємна, нерозгадана людським розумом сила, що зветься на людській мові інстинктом життя, дала людині любов до самої себе, як необхідний засіб підтримання життя в собі та навкруги себе. Людина, що має живий, свіжий, здоровий інстинкт життя, мусить любити все, що дає їй це життя що, зберігає його, що відновлює,

зміцняє життєві її сили. Тому людина любить найздоровішу, найсвіжішу добу свого існування, — дитинство, юнацтво. Теплим зворушенням, сумною ніжністю віє від образів, від спогадів тої пори, коли так свіжо, так нерозтрачено буяли сили життя. І непереможна, вдячна, трохи навіть містична через свою непереможність і нерозгаданість любов живе в душі людини до всього того, серед чого відбувалася найкраща доба її існування — до тих людей, до тої місцевости, до тих будинків, рослин, звірят, до мови тих людей, до крику тих звірят, до всіх явищ, які сприяли, які були хоча би свідками зросту її життєвої сили.

В цьому є корінь і основа національного чуття. Через це національна свідомість і любов до своєї нації не знає ні клас, ні партій, ні віку, ні полу. І визискуваний пролетарій, й визискувач-буржуа однаково люблять себе й все те, що дає й підтримує в них владичню, могутню силу.

З цього погляду інтернаціоналізм спеціально руського видання, інтернаціоналізм, що вимагає одречення від своєї національності й розтворення себе в безфарбній, абстрактній масі людськості, є абсурд. І не тільки абсурд, а лицемірна, шкідлива, просто злочинна пропаганда самогубства, пропаганда убивання життя в собі. Але інтер-

націоналізм, яко сполучення всіх національних сил людськості, яко кооперація народів є вищий розвиток національного чуття, є вищий щабель поступу людськості.

Дійсно, свідомих українських сил було мало. Дійсно, тих українців, які вже усвідомили свою любов до обстанова свого дитинства, які відчували шкоду, біль і образу за нищення рідних їм способів розвитку, які розумом освітили зв'язок своєї любови з любовію до корисного, „доброго“, які, одним словом, уже мали національну свідомість, таких людей було мало. Але тих, що просто любили себе, що просто, без свідомости почували ніжність до тих явищ, які дали їм життя й сприяли його розвитку, які по законам не логіки, а чистої, бездумної природи почували свою національну порідненість, таких були сотні тисяч і мільйони. І от-то переважно вони маніфестували в Петрограді, в Києві, в Одесі, в Ростові, на Україні й поза Україною, але скрізь з отою пробудженою, теплою ніжністю, з зворушенням, з хвилюючим, солодким і незрозумілим чуттям суму, гордощів, але тепер уже оформленими в лозунги, вже трохи освітленими свідомістю, вже оправданими розумом, загальним признанням і пошаною. Адже раніше це зворушення й ця любов, і ця вдячність у маленького, затурканого обивателя мусіли хо-

ватися; обиватель соромився їх, бо „хохол“ те був синонім мужика, се-б-то чоловіка темного, безграмотного, в соціальній ерархії на самому останньому щаблі посаженого, забутого й забитого. Обиватель і боявся своєї ніжності, бо за неї він міг бути позбавлений і волі, й своїх невеличких мастків, і, може, й життя. Його ніжність, його життєва любов до того, що дало йому життя, вважалась і смішною, й некорисною, й шкодливою, й небезпечною. А тепер вона раптом набірала всі права горожанства, вона не загрожувала небезпечкою, вона навіть мала гарний золотисто-блакитний, неба й сонця прапор, на якому його ніжність і зворушення мали законну, гарну, влучну формулу: „Хай живе вільна Україна!“ Хай живе його дитинство, хай живе та мова, на якій його мати співала йому колискових пісень, хай живуть ті гаї, ті степи, які соками й духом своїм живили його, хай живе та пісня, якої співали вечорами його товариші парубки й дівчата „на улиці“.

І цілком зрозуміло, що пробуджувалось це чуття тільки в тих, хто родився й жив серед українського оточення, серед української колискової пісні. А хто це був? Діти селян, сільських священників, дрібних арендаторів, та тих (дуже нечислених) поміщиків, які мали селянське походження. Це були ті, яких висмоктав із села гóрод, які

асімілювались з ним, приняли його мову, заразились його вищостю над „хохлою-музиком“ і які одкинули від себе своє походження від хохла, як небезпечну й некорисну в боротьбі за існування ознаку, але які не могли викинути з своєї натури вищих, дужчих за їхні інтереси законів життя.

І ці закони мусіли заговорити в них, коли настали инчі умови, коли їхня невикорінима ніжність до рідного більше не загрожувала їм безпекою. Ці закони погнали їх під жовто-блакитні прапори на маніфестації, вони вдмухнули в них чуття протесту, ентузіазму, гордості, завзяття й бажання затвердити законність своєї любови, здобути признання її, пошану, очистити її від зневаги й глуму, якими до революції пануючі верстви обкидали її, й, нарешті, зробити її необхідною життя, життєвою нормою, корисною й потрібною щоденно, щохвилино.

Звідси лозунг українізації всього життя на Україні, — в школі, в суді, на залізниці, в крамниці, в хаті, в родині, в уряді — цей лозунг для таких пребуджених у своїй ніжности був цілком зрозумілий і легко привзлимий.

2. Ніжність дає силу й одностайність.

І через це зрозуміла та сила, інтенсивність та екстенсивність організації українського елементу того часу, яка так дивувала всіх.

А також зрозуміло й те, що українські організації й товариства, виникаючи переважно серед професійного оточення, формувались і будувались головним чином не по професійному, а по національно-політичному принципу. Учителі, кооператори, адвокати, лікарі, фершали, студенти закладали свої товариства, скликали збори, збирали з'їзди не так для забезпечення своїх чисто професійних інтересів, як для українізації їх, для затвердження в своєму найближчому й найнеобхіднішому для них оточенню своєї пробудженої ніжності. Вони не задовольнялись одним „правом на самоозначення“, вони не могли ждати, коли те право очистить і узаконить їхню ніжність у тій обстановці, в якій одбувається їхнє щоденне, трудове життя.

А як реалізації своєї ніжності в своєму оточенню вони не могли перевести без здійснення певних загальних державно-політичних норм, то звідси походить та однодушність, однастайність усіх постанов і вимог, які виносились на всіх товариствах, організаціях, з'їздах, вічах, зборах: Автономія України в федеративній Росії, українізація всіх галузів життя!

І як широко, як могуче захопила та хвиля пробудженого чуття українські маси, можна бачити по становищу преси й взагалі друкованого слова за тих часів. До війни в лапах

царизму виходила одна українська щоденна газета, яка за найкращих часів свого існування нараховувала не більше 5000 передплатників.

І то були самоотвержені, героїчні люди, оті передплатники, бо за один факт передплачування „Ради“ вони ризикували посадою, спокоєм і часто волею. Тепер же газети розходились у десятках тисяч примірників. Видавці, починаючи видання газети, здебільшого не мали ніяких коштів на це. Весь розрахунок був на „пробуджену ніжність“ мас*).

І маси хапали все, стотисячні видання розхоплювались ними в пару тижнів. Маси в друкованому слові, в світлі розумової свідомости шукали вияснення, зміцнення, узаконення своїх вибухлих настроїв.

3. Вияв волі й єдності всієї нації — Українська Центральна Рада.

Але перед у сьому процесі пробудження мас вели, розуміється, ті, які самі давно пробудились, які в болях і штовханах життя

*) „Робітнича Газета“ почала свій вихід, маючи в касі 300 карбованців, а видання одного числа коштувало біля 3000. І розрахунок справдився, — газета через пару тижнів мала до 30.000 читачів і ні копійки боргу. На цьому, між инчим, стали спекулювати різні, великі й малі автори, випускаючи в сотнях тисяч примірників свої необроблені, необдумані, на швидку, для „грубого гроша“ змадиговані книжечки.

перейшли всі стадії розумового освітлення, які ждали моменту всеросійського пробудження, як Месії й для свого народу. Це були українські політичні партії, переважно соціалістичні.

Будучи плоттю від плоті широких мас, із них вийшовши, в них черпаючи рацію й ціль свого існування, партії в цей період вірно одбивали стан усього українства, правильно відчували необхідність того часу: єдність усіх українських сил. Але вони вміли в точних, вичерпуючих виразах висловити це, вони силою свого досвіду, організації, дисципліни вміли бити планомірно, дружно в одну точку, силою своєї преси вміли зразу в короткий час широко направляти свої удари. Маса не могла не відчувати цієї сили, вона імпонувала їм, покоряла, викликала довіря й тим самим вела за собою.

Але, ріжнячись між собою в соціальних питаннях, вчуваючи навіть у деяких точках майбутніх противників, вони всі мали одну спільну, в усіх неодкладну мету: розчищення з соціального шляху національних перепон, які стримували широкі народні маси в прямуюванню по цьому шляху. „Без національного визволення не може бути визволення соціального.“ На цьому сходились усі одностайно.

І з цього пішла Українська Центральна Рада (март 1917 року). Це був вислов усієї

нації. Це було не тільки координоване, сполучене співробітництво всіх українських партій і впливових організацій, а виразний, необхідний прояв існування української нації. Центральна Рада явилась найкращим доказом цього. Коли б вона не виникла в Києві, то утворилась би в Харькові, в Полтаві, Одесі. Вона мусіла бути, бо нація мусіла, як така, як уся нація, як певний організм, мати єдиний вираз, єдиний орган свого прояву.

Це був центр, до якого радіусами стікались усі хилитання пробудженої, національної енергії; з усіх куточків, з усіх великих і малих пунктів животворіння національного організму простягались до центру нерви нації. Сюди збігались усі жалі, всі кривди, всі надії, сподівання, плани, розрахунки, міркування. Тут вони перепалювались, перетирались, проходили через усі знаряддя політичної майстерні й виходили до мас у точних, викреслених, то гарячих, запальних, то урочисто-суворих, немов холодних лозунгах, які по нервах, через вузли-організації неслись у тіло нації й у той чи инчий спосіб посували її вперед.

В першій стадії свого існування Центральна Рада свідомо й розраховано брала на себе вираз тільки національного обличчя українського народу.

На це було декільки причин.

Насамперед, — прагнення найбільшої, наїстишньої єдності. Що більше росло недовіря до руської демократії, що більше ця ставила опору домаганням українства, то дужче росло побоювання, то виразніше ставала необхідність мати яко мога більше сил для зламання того опору. А найбільша сила — в найбільшій єдності й організації. Власне, та сама руська демократія, яка закидала українським соціалістам єднання їх з неоднородними соціальними елементами, сама штовхала їх туди, вона своїм упертим одстоюванням позицій пануючої нації на Україні сама показувала шлях до тіснішого єднання тих соціально неоднородних, але однородно-національних елементів. І особливо нам, соціалдемократам, з найбільшою силою робились ті докори. Але ми іменно можемо сказати, що ми, соціалдемократи, найбільше прикладали усиль для найбільшої єдності. Нас провокували наші руські товариші, нас напшовхували на боротьбу, на гризню всередині самої Центральної Ради. Але ми розуміли цю провокацію й не піддавались їй. Ми знали, що наших руських товаришів непокоїла ця така дружна, небезпечна для них сила нашої єдності. Ми знали, що вони хотіли б її розбити й через те ми розуміли, що лежало в коріні їхніх ортодоксальних

закидів, які нечисті мотиви були їхньої чистоти.

Так само ми не піддавались і на їхні пропозиції співробітництва з ними. Це співробітництво вони нам давали за ціну нашого виступу з Центральної Ради, за ціну розбиття єдності. Ми дякували за ласку, за честь, але прапор єдності через ці всі заходи тримали ще міцніше й кликали всіх до того самого.

Ми не боялись загубити в цій єдності свою соціаль-демократичну чистоту. Не боялись уже хоча би через те, що на ту соціалістичність, яка була тоді в партії с-д., ніхто не робив замахів. Ми розуміли революцію, як буржуазно-демократичну, ми не робили самі ніяких замахів на буржуазно-демократичний лад і через те з боку не соціалістичних елементів не могли зустріти ніякого опору собі. Ми в своїй діяльності були тільки республіканцями й демократами, а не соціалістами. Але тільки республіканцями й демократами були й ті самі „соціалісти“ меншевики й есери, які так боялись за нашу соціалістичність. Але про це докладніше далі буде.

Крім того ми не могли боятись і через те, що почували в собі досить сили вистояти проти всяких впливів. Мало того, ми, соціалдемократи почували стільки сили в

собі, що могли рахувати на своє впливання в Центральній Раді, що в дійсности й було. І вже через це, з інтересів хоча би тільки партійних, ми іменно не повинні були віддавати центр національного життя під вплив тих течій, які, на нашу думку, могли зашкодити інтересам працюючих клас.

А з другого боку, нам уже не було кого так дуже боятися. Ми не мали в Ц. Рад. представництва від різко-ворожого нам табору — великої буржуазії. Наші пани давно продали царизмові свою націю за маєтки, чини й привілеї, вони давно загубили „ніжність“ до свого й рідність їхня була вже в нічому місці. А той елемент дрібної буржуазії, який був представлений у Ц. Раді, під той час так горів революціонізмом, так клеткотів, що ні по фарбах, ні по настрою, ні по своїй готовності на все ані тріпки не був небезпечний навіть для такої незайманої чистоти, як руських товаришів, що й справдилось потім, коли ці товариші самі вступили в Ц. Раду. Нічим не поступаючись з своєї соціально-політичної партійної програми, ні на мить не спиняючи своєї партійної роботи серед українського пролетаріату, як ми її тоді розуміли, ми в той же час у самій Ц. Раді свідомо одкладали на далі вирішення гострих соціальних питань. Бо ми боялись, що це досить зміцнена, усталена на-

ціональна єдність може схитнутись і розбитись через незгоду в сфері соціального будівництва.

Якийсь час Ц. Рада мала служити переважно національним центром, вона мала завдання зібрати всі сили, які мало українство, тими силами привести маси до національної свідомости, закріпити національні досягнення, а тоді, спираючись на це, творити соціальну перебудову в відповідних, наших, національних формах і в тому розумінню самої „перебудови“, яке допускалося нашим розумінням суті революції.

Цієї тактики, навіть цього самого розуміння суті революції вимагала наша державність і відродження її.

І треба одзначити, що знаходились елементи серед українства, які з тих чи інших причин (правда, як виявилось потім; переважно з чисто особистих, особливо серед деяких членів нашої партії) агітували проти участі соц.-демократів у Ц. Раді.

А зате руські демократи дуже добре розуміли все значіння такої єдності в справі національного визволення українства й... також, разом з нашими вузько-еґоїстичними елементами агітували проти участі укр. соціалістів у Центральній Раді.

РОЗДІЛ V.

**Перший крок по шляху
організації державности.**

РОЗДІЛ V.

Перший крок по шляху організації державности.

1. Всеукраїнський Національний Конгрес 5-6-7 квітня 1917 р.—2. Тривога „старшого брата“.—3. Генеральний огляд і маніфестація революційно-національних сил.

1. Всеукраїнський Національний Конгрес.

А особливо вони зрозуміли значіння нашої солідарности, нашої єдности, коли Центральна Рада оповістила скликання всеукраїнського національного конгресу на 5-6-7 квітня 1917 року.

Скликалися вся Україна, вся пробуджена, обвіяна новим чуттям, огріта новими надіями, непокійна, палахлива, нетерпляча в своїх сподіваннях, пам'ятлива на минуле безбуття, пронята одною метою й одною волею—вся українська земля. Бо не тільки сивий Київ помолоділими руками згортав до купи всі свої недобиті царизмом і народжені революцією сили. Вся провінція, всі глухі, хуторянські закутки, міста, містечка, села,

все заворушилось, все занепокоїлось, все пригадало своє колишнє небуття.

Це не конференція якоїсь партії скликалась, не з'їзд партій, — скликались представники всіх партій, усіх організацій, усіх товариств, представники всіх клас, станів, представники від усіх пробуджених і непробуджених. Все, що почувало себе українським, що відчувало необхідність єдності, все мало бути представленим на конгресі української землі.

2. Трівога „старшого брата“.

Руські мали підстави турбуватись з приводу цього конгресу. Коли сходяться представники всіх партій, клас і станів, то, очевидно, вони всі разом мають представляти щось одне. А це одне було — українська нація. Не руська, не російська, навіть не малоросійська, а цілком окрема, своя, українська нація. Всяке ж тіло, навіть неорганічне, неодмінно шукає своєї форми, закінчення своєї формації в зафіксованих, точно зазначених, пристосованих до дальшого поступу нормах.

І цілком зрозуміло, що перед відкриттям Конгресу по Києву в неукраїнських колах стала ходити чутка, що Конгрес має оповістити себе Українськими Установчими Зборами, проголосити Федерацію й взяти всю

державно-політичну владу на Україні в свої руки. Нічого дивного в такій чутці не було, бо кожному ясно могло бути, що нація, яка сама себе усвідомила, яка пізнала себе й заявляла права на своє існування, мусіла ту свідомість і те право якось реалізувати, претворити в дійсність. А єдине претворення могло бути — це надання правно-державних форм сконструованій волі народу. Чутка цілком вірно вгадувала правильний вихід і через те логічно надавала Конгресові державний характер.

Це все зрозуміло. Зрозуміло також, що руські реакційні, буржуазні та різні псевдо-демократичні кола дуже тим затрівожились. Але трохи незрозуміло те, що запальним виразником тої тривоги виступила руська демократія, що голова ради робітничих депутатів „соціаліст“ К. Незлобін загрозив розгоном Конгресу салдатськими штиками.

Розуміється, якийсь собі там К. Незлобін ще не був усією руською демократією. Але цікаво те, що ніхто з руських демократів не обурився на К. Незлобіна, ніхто не сказав, що цей штиковий діяч не може стояти на чолі ради робітничих депутатів. Всі, правда, казали, що це сумне непорозуміння, що К. Незлобін зробив нетактовність, що його не так зрозуміли.

К. Незлобін зробив, дійсно, нетактовність:

він вихопився з своєю погрозою, не розшолопавши, в чому річ, не порадившись з більш досвідченими, дозрілими ворогами українства. Його засліпив гнів і він не втримав його в собі.

Але це була корисна для українства не-тактовність: ми побачили, що наш „старший брат“ завжди мав для нас у кишені кулака. Що наше „право на самоозначення“, що наше право на розвиток є тільки словесний, політичний, дипломатичний вираз виклику до боротьби. К. Незлобин, зопалу вихопивши того кулака з кишені, вияснив нам, що мати право на щось, мати за собою справедливість, правду, совість, цілу купу гуманітарних ідей, виводів науки, здорового розуму, всього цього ще не досить, щоб реалізувати те право навіть у передової частини пануючої нації.

3. Генеральний огляд і маніфестація революційно-національних сил.

Розуміється, по суті ті кулачні оборонці свого пануючого стану на Україні мали рацію, коли надавали Конгресові значіння державне. Вони тільки помилились що до часу виявлення її. Але ми не лукавили, коли казали всім зтурбованим росіянам, що Конгрес зовсім не має на меті проголошувати себе Установчими Зборами й брати державно-політичну владу в свої руки.

Насамперед, ми не мали для цього відповідних ні фізичних, ні матеріальних, ні духовних сил. Військо, отой штик, яким нас погрожували ще раз знищити, було не наше, хоч, може, частками й складалось з українського елемента.

Вся адміністрація, всі органи управління були не наші. Не вважаючи на те, що вся провінція, всі села були українські, руська демократія вважала справедливим і потрібним, щоб керуючі центри були неукраїнські. Духовні сили наші були тільки в процесі збирання й формування.

Отже, дійсно, наївно було думати, що Конгрес захоче й зможе зробити такий недозрілий крок. Ні, ми цього не мали на меті. Але Конгрес мав, дійсно, державний характер, тільки яко підготовчий етап. Це був огляд наших сил. Це була генеральна перевірка зробленого. Це був могутній засіб організації дальшої. Центр нації, Центральна Рада потребував тривкого, міцного опору й підкріплення своїх позицій. Авторитет голосу всієї землі української мав зміцнити силу й вираз голосу Центральної Ради. Не купка інтелігентів, не ґрупки партійних людей, не фантасти говорили, а 700 представників, виборних людей від усіх губерній і всіх громадсько-соціальних формацій українського народу заявляли свою волю. З цим повинні

були рахуватися ті, від яких залежало здійснення волі українською народом.

А крім того ми все ж таки ще вірили в демократію, як таку. Ми вірили, що нам зовсім не штиком, не фізичною силою доведеться здобувати своє право. І ми ж дорожили революційною, новою Росією, ми берегли революцію, ми боялись реакції, яка могла скористуватись боротьбою й неладом у рядах самої революції. І вже через це одне ми не могли б тоді, коли б і мали сили на те, вступати до штикового бою. Ми вважали, що повне, непідроблене виявлення волі української демократії буде найкращим, переконуючим засобом для здобуття й реалізації тої волі та права.

І Конгрес як найкраще виявив усю повноту, щирість і одностайність волі й хотіння всіх національно-свідомих верств української нації. Всі позиції Центральної Ради були скріплені, ухвалені й підперті зібранням представників України. Три дні велика зала Купецького Зібрання була насичена ентузіазмом, однодушним устремлінням до одної мети: цілковитого визволення від усіх форм національного утиску й негайного зафіксування в державно-правних формах з усіма випливаючими з того консеквенціями.

Се-б-то, все те саме:

Автономія України в федеративній Росії

й пристосовання до народу, се-б-то українізація всіх органів адміністративного, господарського й культурного життя.

Три дні лунали промови, привітання, реферати, доклади, справозданья. Вітали російську революцію, схиляли голови перед жертвами її, присягались берегти й боронити її проти всяких ворогів. Це був, воістину, генеральний огляд революційних і визвольно-національних сил української нації.

Цей огляд вітали й представники руської демократії, й представники російського Тимчасового уряду, й представники пригнічених націй Росії. І, розуміється, щирість їхніх привітань залежала від того вражіння, яке робили на них одностайні, стрункі, проняті одним духом ряди українства. Представник Уряду намагався навіть по українськи сказати своє привітання, але тільки по руськи попрохав вибачення, що, на жаль, не знає „прекрасної чудової“ української мови.

Дійсно, Конгрес був першим кроком відродженої нації по шляху державности. Будучи одночасно сильним організуючим і агітаційним засобом, він став першим, підготовчим етапом у творенню як ідеї української держави, так і в частковому переведенню її в життя. А саме: Конгрес, як повновласний орган національної волі, офіційно передав усю свою повновласть вибраному з себе ор-

гапові: новій Центральній Раді. З цього моменту Центральна Рада ставала, дійсно, представницьким, законним (по законам революційного часу) органом усієї української демократії. Всі виступи її надалі мали вже характер правний, оскільки, розуміється, право української соборної демократії поважалося ким небудь, крім самого українства.

В кожному разі для українства, для свідомих його елементів і для тих елементів, які інтуїтивно, законами чистої природи схилились до свого самопізнання, (а їх були мільйони), для української нації Всеукраїнський Конгрес у квітні 1917 р. і вибрана ним Центральна Рада були революційно-правними органами, а воля їхня, постанови їхні мали морально-обов'язковий характер.

Це був перший камінь у будові української державности. І з гордостю кожний українець може сказати, що не насильство, не примус, не обман, не грабіж чужого були фундаментом нашої відроджуваної держави, а добра воля, щиросердне хотіння, ентузіазм і самовідданість всіх складових і будівничих елементів її.

РОЗДІЛ VI.

**Боротьба за перші
підвалини Автономії.**

РОЗДІЛ VI.

Боротьба за перші підвалини Автономії.

1. Промови в кабінеті й ляпаси на кухні. — 2. Чесність з собою руського чорносотенця. — 3. Таємний союз чорносотенця з демократом. — 4. Загально-партійна руська платформа: Автономія в лапках або „Не було, немає і не дати, щоб було“. — 5. „Насильственная українізація“ школи. — 6. Знамените „але“ на різних підлевах. — 7. Край сентиментальностям.

1. Промови в кабінеті й ляпаси на кухні.

Але, не вважаючи не те, що Конгрес вітали представники руської демократії, що говорили хороші слова про право українського народу на самоозначення, що (може, навіть і щиро) хотіли цими словами заглушити вражіння показаного кулака; не вважаючи на те, що Конгрес ніяких ні сепаратистичних, ні „самочинних“ тенденцій не виявив, що самостійницькі промови зустріли цілковиту неприхильність Конгресу, що лояльність Конгресу до Російської Держави й до Російського Тимчасового Уряду була заманіфестована навіть тим, що голова Конгресу проф. М. Грушевський поцілував представника

уряду д. Суковкіна; не зважаючи на те, що голос усього свідомого, активного, цілком демократичного й до глибини своєї істоти революційного українства виявився на Конгресі в безсумнівній, ненав'язаній, ненакиненій йому повноті; не вважаючи на все це, відносини руської демократії від того не змінилися до української справи.

А здається, так логічно, так послідовно, так навіть необхідно було, щоб руська демократія після Всеукраїнського Конгресу змінила своє відношення. Коли б вона захотіла бути, коли б вона змогла бути щирою й чесною з собою й з українством, вона повинна була б так заявити: Українці! Ми помилялись. Ми думали, що ваш рух є штучний, чужий народові. Через те ми ставились недовірливо до ваших домагань. Крім того ми боялись, що ваш рух — еґоїстичний, шовіністичний, не революційний, що він є небезпечний для загальної справи революції. Тепер ми бачимо, що ваші домагання життєві, справедливі, що народ ваш з вами й що ви дорожите революцією не менше, а то й більше, ніж ми. Отже ми, руські демократи, щиро бажаючи бути дійсними, послідовними демократами, признаючи за вами право в теорії, хочемо здійснити це признання в життю. Ми одходимо на бік і уступаємо вам право порядкувати на вашій землі. Ви не хочете відді-

лятись від усієї Росії, отже давайте зараз же установимо форми взаємовідносин між вашим самоврядуванням і врядуванням усієї Росії.

Здається, так логічно було зробити тільки такий висновок після Всеукраїнського Конгресу. Але руська демократична інтелігенція осталась усе тою самою руською інтелігенцією, — роздвобною, імпотентною, „мозговичною“. Мозком, розумом вона завсігди признавала все найкраще й поступове; інтелектуально руська інтелігенція завсігди боролась до фанатичної піни на устах за поступ, рівність, волю, — навіть на каторгу, на шибеницю могла піти та й ішла за свої інтелектуальні тезиси. А в реальному, буденному, особливо емоціональному життю вона була плоттю від плоті російської темноти, брутальности, насильства й неохайности, як фізичної, так і моральної. На столах і стінах портрети філософів, великих діячів поступу, братерства, свободи, а в ліжках блощиці, за портретами ж таргани й прусаки. В кабінеті до сліз, до щирого, нефальшивого гніву суперечки й промови про рівність усіх людей, а в кухні так само щиро ляпаси по лиці кухарці за пересмажену курку, „тикання“ звощиків, кельнерів.

Те саме й в українській справі. В кабінеті, — в газетах, у промовах — цілком

щирі слова про рівність усіх пародів, про рівність української нації, про права її, а на кухні, а в буденному житті — штик, кулак, ляпаси за те, що вікова наймичка нарушає привілеї її смаки „барина“. І там щирість, і тут щирість. Інтелект живе одним життям, — емоція другим. Пов'язанности, цілности нема. Царизм, як сказано, не давав можливости акції, дії, — через те всі здібности, вся акція йшла в інтелект, у розумування, в словесно-теоретичні вияви свого „я“. І, розуміється, витворена ненормальними обставинами психологія російського інтелігента не могла змінитися в один місяць. Парадні, інтелектуальні портрети лишились портретами, а за портретами — буденні, емоціональні таргани, прусаки й блощиці. Всі люди — рівні, а звощику й кельнерові всякий руський інтелігент цілком легко, привично й добродушно говорить „ти“.

І, розуміється, трудно було б вимагати від руського інтелігента, навіть найдемократичнішої марки, щоб він, маючи таку калікуватість душі в усіх проявах її, в відношенню до всіх явищ життя, щоб він в українській справі раптом змінився. Українське питання для його було з сфери буденщини. В буденному ж життю він жив емоціями, — звичайними собі, обивательськими, неорганізованими, недісциплінованими й незалежними.

ми від усяких теорій і програм емоціями й примітивними виводами не „чистого розуму“, а емоціонально-практичного. А емоція його, а практичний цей розум утворив йому давню звичку дивитись на українців, як на „хахлоф“, як на частину руського народу, тільки якусь собі смішну, недозрілу, гіршого сорту, щось вроді візника чи кельнера серед національного громадянства Росії. У його вже давно утворилась звичка добродушно, „по барски“ похльоскувать „хахла“ по плечі, говорить йому „ти“ й часом давать ляпаси на кухні. Отже вимагати від руського інтелігента, щоб він на підставі теоретичних, „чисто-розумових“ виводів своїх уступився з стану „барина“ й посадив поруч з собою візника й цілком щиро й чесно (чесно з собою, в емоції!) признав його рівним собі; щоб він вийшов з того чудесного помешкання, яке так довго вважав своїм, (але яке належало, в дійсности, візникові, дійсному творцеві того помешкання й всіх тих вигод, якими ласував інтелігент), щоб він це зробив на підставі тільки того, що він у теорії визнавав це справедливим, — ні, це був би простісенський большевизм у національній сфері.

А на большевизм не всякий російський інтелігент здатний. Бо большевизм є як раз найпослідовніше, найсуворіще переведення

в життя, в буденщину, в емоцію теорій і виводів „чистого розуму“, це є найбільша чесність з собою.

2. Чесність з собою руського чорносотенства.

З цього погляду руське чорносотенство було далеко послідовнішим. Чорносотенець зник до акції. Він хльоскав по плечах і по мордах візників скрізь і завжди, не потребуючи в кабінеті говорити промов на тему про рівність. Ніякої рівності ні людей, ні клас, ні націй йому не потрібно було, — вона йому шкодила. Отже її не було зовсім, не могло й не повинно було бути нігде. І він робив так, як думав і почував, чесно, щиро й активно обстоював своє переконання, — бив по лицях і по головах тих, що соціально чи національно хотіли підрівнятись до його, топтав їх яко мога нижче й дужче й вживав усіх способів, щоб унеможливити таке підрівнання.

Визиск української нації з економічного, соціального, культурного й инчих поглядів був потрібний і корисний для чорносотенця та для тої класи, до якої він належав. Всяка перепона до цього визиску — шкодлива. Признання факту окремої нації української вели до обмеження визиску. Отже ясно, що для чорносотенця ніякої української нації не

було, не магло й не повинно було бути. А звідси вже, — цілком послідовно, — ніяких прав, ніяких рівностей, ніяких сентиментальностей: українство — злочинне, шкідливе явище, яке треба бити по морді, по голові, по очах, по чому попало й топтати без усяких церемоній яко мога дужче. Так чорносотенець і робив до революції. Він би охоче робив би й під час революції, але... доводилось обмежувати себе, церемонитись, трохи навіть до демократичного інтелігента підроблятися, — одне говорить, а друге робить.

І все ж таки чорносотенство, хоч і попсоване в своїй чистоті революційною обстановкою, серед якої йому доводилось тепер бити українство по голові, було консеквентніше за ліберального й демократичного руського інтелігента. Воно устами свого „Кієвлянина“ цілком виразно кликало всіх „честних руських людей“ до боротьби з українством. Всеукраїнський Конгрес своєю силою, своїм національно-державним характером тільки надав більше завязття й рішучости чорносотенству. Бо з цього Конгресу воно виразно побачило, що українство — не жарт, що трьохсотлітнє биття по голові не вбило його і що воно, як стане зовсім на ноги, убоє саме чорносотенство на Україні. Руські реакційні кола щиро бачили, що єдиним реакційним, контрреволюційним елементом на

Вкраїні являються вони, „русскіє люди“, й що українство в тій стадії, в якій захопила його революція, було суто-революційним елементом, було наскрізь демократичне й найбільш вороже до чорносотенства.

Отже боротись з українством треба було всякими способами. І чорносотенство, не виголошуючи прекраснодушних промов про рівність, послідовно й ретельно кинулось до роботи. Воно після першого вибуху революції злякалось, припинило й навіть на українство не сміло сичати з своїх закутків. Але очунявши трохи, гарненько обнюхавши ситуацію, воно запримітило, що в деяких галузях воно ще може одстоювать себе й свої позиції. Воно нюхом чисто-„русскаго чоловіка“ учуло, що в українському питанню його попередня дореволюційна діяльність не тільки не зустріне нагани в панів сучасної політичної ситуації, руської демократії, а ще, може, як не явне, то потайне признание та, чого доброго, й співробітництво, й поміч.

3. Таємний союз чорносотенця з демократом.

Звичайно, старих, випробованих, царських способів боротьби з українством, — участка, тюрми, заслання, штрафу, заборони, — вже не можна було вжити, Але лишились і такі

способи, які ще й тепер годились: наклеп, брехня, інсинуація, глузування, донос, провокація, нацькування. (Див. статі „Кієвлянина“ за квітень, травень 1917 р.) Крім того чорносотенство зараз же ваялось і до організації відповідних органів, які б могли найкраще оперувати сими способами серед громадянства. Одним з таких органів стало товариство „Югороссовъ“. Югороси сіяли по місті всякі брехливі чутки, видавали провокаційні листки, розпалювали націоналістичні почуття серед руського обивателя, лякали його всякими власними вигадками й скріпляли в йому свідомість необхідности задержати на Україні своє становище пануючої нації.

Чорносотенство не помилилось, рахуючи на добродушне відношення до його діяльності в українській справі з боку руської демократії. Розуміється, ні один руський інтелігент не зробив нічого злого чорній сотні за все те страшне, люте злочинство, яке воно вчиняло над українством. В столичній демократичній пресі з'явилась одна-друга стаття з приводу царської урядової політики на Україні, але це була собі тільки теорія, інтелігентська балаканина. Чорносотенець знав їй ціну й міг спокійно спати на тій самій грабованій ним, душеній Україні.

Мало того, він знав природу руського

інтелігента настільки добре, що міг рахувати на більше, — на тайне співчуття своїй діяльності. І знов таки, — не помилився. Руський демократ-інтелігент охоче йшов на провокацію чорносотенця, охоче слухав його брехень, чуток, охоче безкритично вірив більше, ніж українцям, демократам, соціалістам, революціонерам. А що охоче вірив, а що охоче йшов на провокацію, на це доказом може служити хоча би отой так легко вихоплений кулак председателя київської ради робітничих депутатів.

Руський інтелігент потребував якогось оправдання свого консерватизму й шовінізму. Йому треба було яких небудь, хоч вигаданих, хоч безглузких, але підстав для опозиції українським домоганням, для заспокоєння свого „чистого розуму“, який хоч-не-хоч мусів визнавати рівність. І чорносотенство, добре розуміючи природу свого інтелігента, підносило йому ці підстави в формі ріжних пльоток і чуток: українці збираються на конгресі оголосити федерацію; українці будуть виганять з України всіх руських, євреїв і поляків; українці наміряються зривати динамітом усі руські школи; українці ведуть переговори з німцями, щоб прорвати фронт.

Брехня була явна, але руський інтелігент охоче хапав її й нею аргументував свої кулаки.

І Всеукраїнський Конгрес не тільки не заспокоїв його, не вважаючи на лобизання, привітання й запевняння, але ще більше зтурбував, — бо Конгрес виявив серйозну, реальну силу українства. Груба, примітивна брехня чорносотенців, що українці виженуть руських з України, могла справдитися, — справдитися не в дослівному значінню, а в зміслі знищення панування руської нації на Вкраїні.

А це вже була не теорія, не „чистий розум“, а реальність, буденщина, це торкалось матеріальної сторони життя руського інтелігента. Загубивши пануюче становище на Вкраїні, він повинен був би шукати собі посади, служби десь инде або вчити українську мову, просити дозволу лишитись, почувати себе чужинцем у цьому теплому, поетичному, багатому краю, де він стільки століть почував себе дома, хазяїном і паном.

Ні, краще було штиком розігнати контрреволюційну, повіністичну, націоналістичну, небезпечну для революції, для свободи, для всієї Росії українську рівність. А як розігнати не можна в один раз, то розгоняти її весь час, усякими способами, не давати їй укріплятись, набирати сил і захоплювати позиції.

От таким чином руський демократ, революціонер, поборник прав людини й усіх найширших свобод — опинився в одному та-

борі з чорносотенцем, контрреволюціонером і ворогом усякої свободи, насильником і паразитом.

4. Загальнопартійна руська платформа: Автономія в лапках або „не було, немає і не дати, щоб було“.

Розуміється, про цей таємний союз ні в промовах, ні в газетах, чорносотенних чи демократичних, нічого не говорилося. І та й друга сторона мовчки, але свято берегли свою неписану умову. Але вони в буденному життю стрічались на спільному полі й дружно йшли разом. Тільки кожний тримався власної тактики й підходящих собі засобів.

Чорносотенець просто кричав, гвалтував, лякав, брехав і вимагав од Уряду, щоб українству, на підставі його доносів, не давалось ніяких прав, бо це небезпечно для Росії.

Демократ не кричав, (але характерно, що й чорносотенця не спиняв, не протестував проти його людожерних вигуків!). Він просто собі міркував і логічно, розумово, „в інтересах демократії й революції“ доводив, що українству ніякої автономії не треба, що рівність усіх людей і націй зовсім не значить, що українці мають право „самочинно“ вирішувати такі складні, трудні питання, як автономія й федерація. Та й чи мають українці права добиватись цієї автономії? Кон-

Грес не може бути авторитетом у цій справі, бо він вибраний не по п'ятичленній виборчій формулі. Отже невідомо ще, що скаже український народ, коли прийде до виборів по п'ятичленній системі. Отже українцям цілком можна було б задовольнитись культурно-національною автономією. А там далі, коли зберуться Всеросійські Установчі Збори, й про инчу автономію буде піднято питання. А як воно вирішиться, то про це скажуть своє рішаюче слово оті Установчі Збори.

І треба зазначити, що на цій теоретичній позиції зійшлися і „Кієвлянинъ“, представник руської реакції, й „Кієвская Мысль“, представниця руської „революційної“ демократії.

„Кієвлянинъ“ трошки злукавив, підробився під демократа. Але це справі не шкодило, бо суть цієї „культурно-національної автономії“ як раз полягала в тому, що це не була автономія, що в цій формулі була як раз одмова на всі домагання українства, що в ній не було ніякого позитивного, реального змісту й що самі автори її, коли б захотіли здійснити її, не знали б, що саме треба практично для того робити, в чому, в яких органах, у яких нормах її виявити. Для чорносотенця ясно було, що культурно-національна автономія визначає те, що: 1. управління й порядкування економічним,

господарським і фінансовим життям лишаться так само в руках руського уряду; так само буде провадитись політика безоглядного, еґоїстичного визиску окраїн на користь штучно, в ім'я завойовницько-грабіжницьких цілей утвореного руським царизмом центру; що на Україні ця політика буде провадитись так само, як вона провадилась до цього часу; 2. що транспорт, залізниці буде й надалі під керуванням руського центру; 3. що адміністрація лишиться в руках руських; 4. про військо, флоту, монету й казати нема чого; що, словом, все економічне, господарське, адміністративне порядкування краєм лишиться тим самим, яким воно було й тепер. Се-б-то, що український народ, при культурно-національній автономії так само, як і досі, не мав би ніякісінького голосу в порядкуванні своїм господарством, що так само його можна було обдирати, як і раніше.

На таку „автономію“ чорносотенець міг з охотою пристати. Таку „автономію“ визнав і з'їзд кадетів, представників ліберальної буржуазії на Україні. Проти такої „автономії“ не мав нічого ні один порядний „руський человек“ у Росії. Це було й ліберально, й поступово, й слово „автономія“ було й для себе не обидно. Одним словом: „не було, немає і не дати, щоб було.“

5. „Насильственная украинизация“ школи.

Єдине, що могло би турбувати чорносотенця, це те, що українство при нац.-культурній автономії все ж таки діставало школу. Це могло як не зразу, то в майбутности привести до якоїсь инчої автономії.

Але чорносотенець не дурно згожувався на таку „автономію“. Він знав, що, маючи фінанси, економіку, адміністрацію, всі апарати державно-політичного життя в своїх руках, можна й школу поставити в такі умови, що вона сама собою помре. І нехай собі буде тоді „автономія“. А що на таку „автономію“ підуть і ліберальні кадети, й революційні есери, й ортодоксальні есдеки, то про це чорносотенець уже сумніву не мав, уже він мав з ними тайний масонський знак.

І, знов таки, чорносотенець не помилився. Ця угода чудесно виявилась зараз же після Всеукраїнського Конґресу в шкільному питанню, в тому єдиному питанню, де давалась автономія. Югороси з цинічним лицемірством забили на гвалт: українці хотять вигнати руських дітей з школи, українці хотять примусово українізувать руських. Розпочався цілий ряд засідань шкільних рад, шкільних батьківських комітетів, на яких, дружно з'єднавшись, чорносотенець і демократ, однодушно стали виносити протест за протестом,

посилаючи їх до Уряду. Вони протестували проти „насильственной українізації“! Вони вимагали від Уряду заходів проти такої несправедливості; в ім'я гуманності, людськості, в ім'я занедбанах прав великої руської нації вони домагались обмеження українських жорстокостей.

І це як раз у той момент, коли з'їзд учителів з усієї України виносив свої такі боязкі, такі скромні постанови;

1) „Просити Центральну Раду звернутися до міністра народньої освіти й до вищих шкіл на Україні з тим, щоб вони всякими способами полекшили читання викладів на українській мові“.

Це в справі вищої школи, про „насильственную українізацію“ якої в першому пункті резолюції ще таке говорить:

„Не ухвалюючи наперед, як зложиться наука в вищих школах на Україні, в якій мірі будуть потрібні вищі школи мішаної що до мови науки, або окремі школи з наукою в рідній мові, необхідно зараз звернутися до українських учительських робітників у вищих школах, що живуть поза територією України, пропонуючи їм негайно перенести свої виклади на Україну;

„2) Звернутися до тих професорів і учителів вищих шкіл, що опановують українську мову, в закликом перейти в своїх лекціях до

сеї мови або бодай відкрити паралельні курси на сій мові“.

Що ж до середньої школи, то педагогічний з'їзд вимагав такого страхіття:

„1. Українські середні школи повинні бути засновані в найближчій часі. 2. Удержувати їх треба засобами казни. 3. В першу чергу треба одкривати гімназії. 4. Середня школа повинна бути з спільною наукою. 5. Основувати всі середні школи не тільки по більших містах, але й по селах, а де населення цілком українське, українізувати й старі школи (Підкреслення мов. Автор.) 6. Професіональні школи одкриваються в міру потреби. 7. Наука української мови, історії й літератури обов'язкова в усіх школах на Україні. 8. В тих школах, де учні в більшості українці, в приготовляючій і в І-й класі наука зовсім українська, а в инчих класах тільки виклад мови й предметів українознавства, але по двох роках у всіх тих школах наука зовсім українська. 9. При українських гімназіях творяться російські паралельки там, де того вимагає значна меншість руських. 10. Там, де покажется значна меншість українських дітей, забезпечується виклад української мови“.

(Резолюції Педагогічного З'їзду в Кліві 5-го квітня 1917 року).

І от проти такої „насилъственной української Відродження нації, I.

низаци“ руська демократія, руська буржуазія, руське чорносотенство й руський обиватель, скликаючи збори й з'їзди, палко обурено протестували.

І яку характерну для руської інтелігенції, яку обмаслену елеєм чистого розуму форму надавала своїм чисто звірячим емоціям!

Наприклад, телеграма до міністра А. Мануйлова:

„Загальні збори союзу комітетів батьків і педагогічних рад вітають у вашій особі першого відповідального міністра народньої освіти, який скасував шкільне кріпацтво; тепер ця школа вільна на шляху розвитку й виховання майбутніх вільних громадян, вільна в своїм національним самоозначенню. Але (!) збори гадають, що тепер середня школа повинна зберегти свій основний загальноросійський характер з бажаним у ній курсом українознавства“.

А от, наприклад, ще один зразок. Телеграма також, але від „Групи корінних Малоросів“ (секція Югоросів, чорносотенців). „Новое Время“ з 30 квітня вміщує цю телеграму під таким заголовком: „Протест проти примусової українізації школи в Малоросії“:

„У вільній російській державі, збудованій на точно додержаних правних основах, усім громадянам повинна належати воля культурно-національного самоозначення й через

те тим з малоросів, які вважають себе за українців, се-б-то за представників цілком окремого народу, повинна належати широка воля культурно-національного самоозначення, *але* тільки при умові недопущення ніяких проявів примусової українізації тих малоросів, які вважають себе руськими та при умові непорушного збереження за руською мовою значіння державної мови...“.

І це ж усе говорилося у той час, коли ще не було зроблено ні одного розпорядження уряду про фактичне заведення української мови не то що в вищих чи середніх, але й нищих, народніх школах; коли не було видано на українізацію ні одної копійки з тих мільярдів, які що року смоктались з українського народу; коли в Києві тільки на приватно-громадські кошти закладались українські гімназії; коли уряд пальцем не кивнув, щоб хоч у якійсь мірі реалізувати свої принципіальні заяви про право українців на національно-культурне самоозначення.

6. Знамените „але“ на різних підлевах.

І як надзвичайно цікаво виступало раз-ураз зараз же після отого нещасного, заялозеного „права національного самоозначення“ оте „але“! У всіх, без впіймку, кляс і течій руського громадянства! Тільки на різних партійних підлевах.

Почнемо з чорносотенця:

„Кієвлянинъ“ (12. IV. 17.):

„Змагання до культурно-національного самоозначення цілком природне для кожного народу й йому не треба ставити перешкод(!), *але* це завдання безумовно здійснимо й без автономії, лише при умові утворення широкої самоуправи, яка відповідала б місцевим краєвим ознакам“.

Ліберальний буржуа, кадет:

8-й всеросійський партійний з'їзд партії „народної свободи“ від 10—11 мая 1917.

Кожна промова, кожний доклад починається з науково-обставлених, ліберальних заяв про „право національного самоозначення“, *але* „Партія народної свободи для теперішнього моменту не вважає правильним розв'язання питання в напрямі утворення національно-територіальної автономії“. (Промова П. Мілюкова, голови партії).

Замість того пропонується та сама кієвлянинська широка самоуправа, яка в кадетів називається „провінціальною автономією“.

Руський демократ, соціалдемократ-меншевик:

Окружний з'їзд у Києві в перших числах мая (н. ст.). Референт, лідер партії: „Признаючи право націй на самоозначення, ми не ставимо перешкод (!) [цілком, буквально, так само, як „Кієвлянинъ“, що казав „не треба

ставити перешкод“!] ніяким формам самоозначення, *але* активно піддержуємо тільки ту форму, яка не шкодить інтересам пролетаріату“.

А через те, цілком одкидаючи федерацію, не погожуючись на національно-територіальну автономію, київська окружна нарада рос. соціалдемократичної партії (меньшевиків) визнає право країн на автономію, яка б забезпечувала... культурно-національні домагання націй.

Але „до компетенції кравчих представницьких зібрань не належать питання, що торкаються оборони, міжнародних зносин, митових договорів, залізничних і водних шляхів, пошт і телеграфів, монети, мір і ваги, карного, цивільного, торговельного й робітничого законодавства“.

І тут же, не всілі зтримати своєї мозговичної, теоретично-інтелігентської половини натури, конференція стає перед портретом Маркса в ортодоксальну позу й суворо-натхено заявляє:

„Рівночасно нарада вважає, що буржуазно-націоналістичні змагання, які роблять складними завдання революції, затемнюючи класову свідомість пролетаріату й загрожуючи його єдності, повинні стрічати найрішучішу одсіч з боку с.-д. робітничої партії. В єдності пролетаріату лежить запо-

рука його сили й перемоги найвищого добра загально-людської культури. Найкращим способом боротьби з воюючим націоналізмом є протиставляння йому пролетарського інтернаціоналізму та виявлення класових протирічностей серед кожної нації." (Резолюції конференції.)

Воістину, ці люди на стільки були засліплені своїм „воюючим націоналізмом“, своїм темним, жадним, гарчащим чуттям національного панування, що не бачили, як обіймалися з чорносотенством, як затемняли класову свідомість працюючих, як затирали протиріччя між „Кієвляником“, „Р'вчю“, з одного боку та „Кієвскою Мыслью“ й „Рабочю Газетою“ з другого.

І мало того, що вони не впускали ні на крихту свого панування, що лицемірно гвалтували проти можливості уступки, вони ще лаяли нас за те, що ми сміли хотіти свого визволення. Лаяли кожний по своєму, вибіраючи з свого політичного лексикону ту лайку, яка кожній групі здавалась найбільш дошкульною й разом з тим агітаційною.

Чорносотенство лаяло мазепинцями, сепаратистами, німецькими запроданцями. Кадет-буржуа називав „вузькими шовіністами, тупими націоналістами. Демократ, особливо соціаліст, буржуазними націоналістами, контрреволюціонерами й реакціонерами.

Наприклад:

„Рабочая Газета“, початок мая 1917 р.:
 „Тривожні вісти приходять з України. Судячи з донесень комісарів виконавчого Комітету, там дуже сильні національно-федералістичні змагання майже цілком відділитися від Росії, скликати самостійні Установчі Збори України її Новоросії. Ми самі висуваємо принцип самоозначення народів, які заселяють Росію, й домагаємось найширшого самоозначення навіть у краєвій автономії, *але* федералістичний рух на Україні має характер національної виключности, дрібно-буржуазний, реакційний характер. Коло гасла відділення України гуртуються, як радикальне крило українських націоналістів, так і багато бувших столипинців, що сподіваються знайти в йому підйому для контрреволюційної кампанії.“

Отже, навіть столипинцями нас ляно. Більше вже нікуди.

(Для повноти картини ще треба одзначити теоретичне, газетне відношення російських есерів і большевиків до українського питання. Есери признали федерацію, а большевики навіть „право самоозначення“ „вплоть до одділення“.

Про есерів говорити багато не треба, — їхня природа мало чим відрізняється від природи меньшевика. Але на великий жаль і на шкоду як тій великій соціальной справі

яку вони провадили, так і справі українського національного визволення, більшовики теж не були до кінця послідовними. З дальшого перегляду подій це буде видно виразно.)

7. Край сентиментальностям.

Таким чином Всеукраїнський Конгрес мав ще те значіння, що поклав край сентиментальним похляскуванням „старшого брата“ по плечі українства, примусив його виявити своє справжнє, реальне відношення до його, а тим самим примусив українство поставитись ще серйозніше, ще уважніше до організації своїх сил.

Бо ми побачили, що ніяка наша революційна, соціальна, політична й національна чистота не має ніякісного значіння в очах руських, не переконує їх і ні трішки не являється засобом досягнення наших домагань. Бо міг же Конгрес, складений з представників селянства, робітництва й трудової інтелігенції, в устах „Кіевской Мысли“ й „Рабочей Газети“ стати осередком буржуазного, воюючого, реакційного націоналізму й навіть притулком для столипинців, се-б-то для тих же ківлянінців, чорносотенців, се-б-то для найлютіших ворогів українства!

Коли люди в засліпленості своїй можуть договоритись до таких диких, безглузвих абсурдів, то чим їх можна переконати?

Очевидно, тільки своєю силою.

Бо, власне, й їхнім найголовнішим аргументом було те, що ми не маємо ніякої сили, що ми — не нація, а коли й нація, то така нерозвинена, така безсила, що не варта ніяких державних форм.

Добре. Ми поминали причини нашої несили. Ми вже не посилались на те, що то ж їхній, руський царизм зробив нас нерозвиненими, малосильними, покаліченими. Ми вже не доказували, що це досить таки цінний аргумент з боку руської демократії, — яка так спокійно мовчала, коли руський монархізм душив нас, — посилатись на нашу недодушеність і на цій підставі одмовлять нам у засобах видужати.

Ми — не нація? Ми — не сильні? Добре. Ми покажемо не в теорії, не в резолюціях, не в посиланнях на справедливість, а в життю, в фактах його, в усіх проявах, сторонах і явищах його, що ми ще не задушені, що ми хочемо, можемо й будемо жити, що ми словом — нація й що маємо сили для того, щоб бути нацією.

РОЗДІЛ VII.

Українізація війська.

РОЗДІЛ VII.

Українізація війська.

1. Росія—руська чи вже не руська? — 2. Інших треба кулеметів позад армії. — 3. Нація хоче жити й у війську. — 4. Перший український полк імени Богдана Хмельницького. — 5. Маленька перемога. — 6. Не силою зброї війська, а силою духу його.

1. Росія—руська чи вже не руська?

Але, знов підкреслюю: ми не збройною, не фізичною силою хотіли доводити своє право. І як це ні здається на перший погляд протирічливим, а як раз на військовій справі це найкраще й виявлялося.

В питанню ж про українізацію війська ще виразніше виступило розуміння одної й другої сторони суті національної справи на Україні.

Ми, українці, хотіли жити й виявляти себе в усіх сферах і галузях життя. Ми гадали, що всі громадські, політичні й соціальні установи мусять бути для народу, а не народ для них. На Україні — народ український. Отже для його, як українського

народу мусять бути всі установи: уряд, адміністрація, школа, суд. А також і військо.

Це—одне. Друге,—вияв пробудженого національного чуття не міг обмежитись тою чи инчою сферою громадсько-політичного життя. В кожній сфері були українці й у кожній сфері вони хотіли, вони мусли виявляти себе, як українці, затвержувати своє „я“, поширювати його, закріпляти певними нормами. Фабричні робітники, учителі, кооператори, студенти, прикащики, урядовці, всі гуртувались національно, всі домагались свою галузь діяльності українізувати, се-б-то принатурити до об'єкту свого існування,—українського народу—й узаконити, унеобхіднити, уприроднити свою „пробуджену ніжність“.

Чому ж би мав бути позбавлений цього салдат? Іменно той, який найбільше приніс жертв на війні, який своїм здоров'ям і життям боронив державу, який, власне, зніс царський трон і дав волю всім клясам і народам Росії? Через що саме йому не можна було виявити свого національного „я“?

І цілком натурально, що по всій дієвій і резервній російській армії українець-салдат заворушився, загомонів і став домагатись затвердження й узаконення своєї вибухлої національної свідомості в певних організаційних формах.

Руські цього не розуміли. Розглядаючи національне, а надто українське питання зовсім з іншого погляду, вони ніяк не могли збагнути, для чого ще військо вплутувати в цей „націоналізм“, те військо, яке повинно бути міцним, дружним, дисциплінованим. Не розуміючи суті національного руху, не прикладаючи усиль, щоб чесно, об'єктивно зрозуміти його, піддаючись тільки своїм національним імпульсам, вони й питання про організацію національних військ розв'язували по своєму. Проголошуючи де треба й не треба „право самоозначення націй“, щедро роздаючи ті права в програмах і промовах, вони ніколи серйозно не задумувались над тим, якою має бути Росія, коли те право реалізується. І емоціонально мислили собі й далі Росію такою, якою вона була до революції, — централістичною, ні в якій мірі не розмежованою, з пануючим станом руських. Росія — в руська держава. Отже порядкувати її долею, встановлювати тої чи иншої лад, боронити її кордони на фронтах, розпоряджатись арміями в справа руська й лежить в компетенції руських.

Через це, коли в війську пішов національний рух, коли нації стали домагатись організації армії по національному принципу, ні руський Уряд, ні руське громадянство ніяк не могли зрозуміти, для чого це. Вони

не розуміли, що інші нації зовсім не вважали всю Росію вже тільки руською, що право порядкувати її долею, право й обов'язок боронити її на думку інших націй були зовсім не руською справою, а вже справою всіх народів, що живуть у Росії.

Недержавні, непануючі нації інакше відчували „право самоозначення“. Вони не мали ніяких підстав і причин лишати його в програмі, вони зараз же, в своїй свідомості, в своїй цілій істоті, в усьому життю своїму зреалізували його. І через те для них стара, централістична, руська Росія зникла, перестала істнувати. Для них була нова їхня Росія, кооперація вільних, самоозначених народів. А тому не руською, але їхньою була справа оборони цієї нової Росії від німецького імперіалізму.

2. Інших треба кулеметів позад армії.

Через те недержавні нації почували повне своє право втручатись у організацію військової справи. Вони бачили, що армія була вже й до революції розхитана. Революція, хоч-не-хоч, побільшила розхитаність. Воля зібрань, слова, організації ослаблюче одбилась на війську. Згага салдата скористуватись і собі здобутками революції, нового життя, його непереможна огида до крові, убийства й смерті, його втома, все це позбавляло ро-

сїйську армію витревалости, завзятости, сили відпорности. Революція не дозволяла вже ставити позад війська кулемети, щоб вогнем їх гнати в бій частини й не давати їм тікати. Словом, було багато факторів, розкладаючих армію й не було таких, які б скріпляли її.

Отже недержавні нації, знаючи, якою силою є національне чуття, а особливо тільки що пробуджене, хотіли ним зміцнити армію. Вони хотіли поставити за нею інші кулемети, які б вогнем любови до своєї землі, до своєї нації стримували вояків на позиціях. Не казенний ура-патріотизм, не абстрактний, холодний, і чужий для недержавних націй патріотизм, а патріотизм своєї землі, своєї нації, на думку непануючих націй, міг здержати салдата на фронті. Салдатові треба було якомога конкретніше, реальніше представити необхідність оборони. Його треба було запалити життєвою, наочною любов'ю. А для цього треба було розділити всю армію по національностям і кожному національну армію поставити на її землі, по можливості ближче до рідних кожному салдатові околиць. Тут він реально бачив би необхідність не пускати ворога на його землю, до його близьких і дорогих йому людей і предметів.

Це була головна причина домагання недержавних націй реорганізації армії по національному принципі.

І хто знає, як би повернулась уся історія Росії, коли б цьому факторові дано було силу.

Але ні руський Уряд ні руське громадянство й слухати не хотіли про це. Вони мали дужчий, кращий фактор—Керенського. Вони гадали, вони пренаївно вірили, що цей істерично-красномовний, кевтомний на балаканину чоловік може запалити зтомлену, розхитану армію.

Правда, коли на фронті траплялась якась дуже вже кричуща неудача й звідти віяло грізними пересторогами, перенепокосний Уряд починав уважніше слухати недержавні нації, починав вагатись, скликать якісь наради з представників цих націй. Але, як тільки затихало на фронті, наради розпускались і знову по армії роз'їжджав тріскучий Керенський і з усієї сили дмухав у неї вогнем своєї красномовности.

Але від цього, розуміється, розпалювався тільки сам Керенський. Нікого його промови не переконували. Не переконували вони й непануючих націй, хоч Керенський й грозився на них кулачком, особливо на українців.

3. Нація хоче жити й у війську.

Нації, які хотіли жити, — хотіли жити і в армії, на фронті, в тилу, скрізь. Через те, не вважаючи на всякі перепони, перешкоди, національні організації виникали в армії,

росли, єднались і охоплювали все ширше й ширше коло національних елементів. Але чуття пануючої нації заразило й руські салдатські маси й на цьому ґрунті стали виникати в армії непорозуміння, сутички між руськими й салдатами непануючих націй. В цих сутичках росла й скріплялась свідомість українського елементу, яка знов таки приходила до того самого — до необхідности забезпечити українству права існування сталими нормами, — автономією України, — до необхідности якось розмежуватися в армії.

А наслідком усього цього з'явилось непереможне, рішуче прагнення в салдатських мас організації своїх національних військових частин, не зважаючи на всякі заборони Уряду. Особливо ж воно розвинулось у українців, коли Уряд дозволив полякам формувати свої національні легіони, як в армії, так і в тилу. Одмовляючи українцям, Уряд посилався на те, що з стратегічних і технічних мотивів усяке порушення будови армії буде для неї надзвичайно шкودливим. Але порушення для поляків, висмикування польських салдатів із частин, перегруповування для них, очевидно, було й можливим і не шкودливим. Забороняючи українцям організацію національних частин у тилу, з запасних, навіть з охочих, Уряд посилався на те, що це ускладнило б і затягло форму-

вання запасних частиц, які повинні були поповняти армію. Але поляки по всій Україні формували свої легіони. Польська шляхта розставляла їх так, що, на випадок прориву фронту в Галичині, вся правобережна Україна стала б під владою цих польських військ. Польським поміщикам вільно було формувати на землі українського, експлуатованого ними народу свої національні й, дійсно, контрреволюційні (як вони себе потім і показали) війська, а організація українських частин могла зашкодити й усьому фронтові, й усій революції, й Росії, й самій Україні.

Звичайно, такий факт не міг викликати великого довірря до аргументів та до щирости Уряду. І українські частини стали формуватись самі собою, без усякого дозволу, без усякого плану.

4. Перший український полк імени Богдана Хмельницького.

І, Господи, як захвилювалась, як загомоніла, як замахала руками, принціпами, докорами, метафізикою й революцією бідна руська „революційна“ демократія! Скільки було виголошено жагучих промов на всяких зібраннях, засіданнях, мітінгах з приводу „самочинного“ сформування першого українського полку в Києві! Скільки резолюцій винесено з самими найреволюційнішими, найдемокра-

тичнішими й разом з тим найгрізнішими словами! Подія струсила весь Київ, шугнула на Москву, ударила в Петроград, сколотила тамошні власти, завдала роботи телеграфістам, журналістам, партійним організаціям, раді міністрів.

А справа вся була в тому, що на київському етапному пункті зібралось біля 3000 запасних українців-салдатів, які постановили йти на фронт не по одиниці, а всім разом, одною групою, сформувавшись у правильний полк, який і назвали „Першим полком імені Богдана Хмельницького“.

Маючи на увазі інтереси армії, фронту, всієї оборони, здавалось, можна було тільки радити з такого явища, бо за тих часів, дійсно, вже рідко можна було побачити, щоб салдати хотіли йти на фронт цілими полками. З фронту вони охоче йшли полками, але туди й по одиниці не можна було їх заманути.

Однак руська демократія подивилась на факт з погляду инчих інтересів. І з погляду цих інтересів вона, розуміється, була цілком послідовна. Інтереси пануючої нації вимагали рішучого опору й недопущення таких явищ. Бо суть полягала не в тому, як там піде на фронт невеличка група людей, а в принципі. Признати, допустити цю групу піти в формі української національної частини, це значило

признати рівноправність української нації в такій важкій справі, як оборона держави, це значило признание взагалі рівноправности українців у всіх сферах.

Це було недопустимо. І в цьому полягала причина тої пристрастности, з якою тоді руська демократія поставилась до історії з цим полком.

Але в цьому самому ж була причина її української пристрастности.

І от, одне й те саме явище дивним способом знаходило цілком ріжну оцінку в одної й другої сторони.

Руська демократія,—рада робітничих депутатів, рада військових депутатів, виконавчий комітет громадських організацій, студентська рада й инч.,—вважали це небезпекою для фронту, небезпекою для революції, небезпекою для миру всередині краю, небезпекою для демократії.

Українська демократія,—Центральна Рада,—не вбачала ніякої небезпеки, а, навпаки, тільки користь і фронтові, й революції, й демократії.

Руська демократія цілком широ була переконана (бо хотіла бути переконаною), що реорганізація армії по національному принципу абсолютно неможлива по технічним умовам. Військові руські спеціалісти доводили це як найкраще й як найщиріше.

Українська ж демократія була цілком щиро переконана (бо теж хотіла бути переконаною), що це зовсім можливо. І українські військові спеціалісти доводили це як найкраще й найщиріше.

І через це руська демократія, визнаючи, що, дійсно, піднялась стихія, не знаходила инчого виходу, як стиснути її, не допустити, не розуміти, заборонити. І резолюція така:

„Комітет депутатів військ київської воєної округи, розглянувши на засіданню 28—29 квітня жадання Українців-салдатів сформувати з них самостійний український полк, відносячись у принципі(!) з повним співчуттям до піднесеного товаришами-салдатами питання про організацію українських відділів, ухвалив: ...5) З огляду на те, що доповнення армії не може терпіти найменшого задержання, признати, що зібрані в Києві салдати-Українці коло 3000 людей, як і всі групи салдатів-Українців, які могли-б дальше утворитися, треба відіслати в загальнім порядку для скмплетування військових частей. 6) Звернутися до київської української Ради з проханням доложити всіх заходів схилити 3000 Українців негайно відправитися до армії в загальнім порядку“.

Українська ж демократія, бачучи в цій стихії цілком нормальне явище, вважала її шкодливим і неможливим підходити до неї

тільки з заборною й репресіями. І через те резолюція така:

„Що торкається 3000 салдатів, котрі припадково без усякої агітації з боку українських організацій, без відомости військових властей, зібралися в Києві й за прикладом польських легіонів добиваються сформування з них українського полку, Центральна Рада не бачить иншого виходу, як сформування з них українського полку й задоволення їх бажання відправити їх негайно на фронт яко українську військову одиницю. Инакше сей стихійний рух, незвернений у відповідне річце, може викликати непорядки позаду й на фронті й сим пошкодити справі оборони й укріплення нового ладу.“

5. Маленька перемога.

А стіхія, не зважаючи ні на грізні ні на милостиво — „принципальні“ резолюції руської демократії організувалася собі далі: вибрала полковника для полку, вибрала полкову раду, розділилася по ротам, словом, реалізувала собі своє непереможне прагнення свого життя, так, як вона вважала кращим.

І от під натиском цієї стіхії, не маючи ні одваги та навіть і сили штиком розігнати її, вище військове руське начальство пішло на такий компроміс. Дозволити з цих 3000 виділити 500 чоловік, щоб вони були кадром

для комплектування охоче-комонного українського полку.

Розуміється, це не задовольнило ні стіхю, ні українську демократію. І справа на тому не стала.

Але це вже була деяка перемога, це було вирване часткове признание. І українська демократія зараз же це зазначила в резолюції Центральної Ради: „Українська Центральна Рада з задоволенням прийняла до відому заяву вищої команди в справі формування першого українського полку, яке признание українізації армії. Стоячи на принципі українізації всього життя на Україні й признаючи українізацію війська неоддільною частиною сеї програми, У. Ц. Р. піддержує далі ухвали комітету з 15 квітня про формування запасних команд для нових українських відділів і доконечність виділення українців в українські військові відділи“.

Бо, іменно, найважніше для нас було це признание. Ми готові були навіть не здійснювати його в повній мірі, ми готові були згодитись, що цілковита реалізація його для даного моменту є шкодлива, ми готові були ждати більш відповідного часу. І через те кінець резолюції Центральної Ради був такий

„Формування дальших українських частин може відбуватися тільки з запасних частей поза фронтом, а не фронтових. Ті салдати,

які належать до фронтowych частей, а при-
падково опинилася б на будуче в Київі, не
можуть претендувати на сформування з них
окремих українських частин. Творення окре-
мих українських частей на фронті бажане,
але в теперешню хвилю це можуть вирішити
вищі військові власти“.

А що до 3000, то до них спеціально було
винесено таку постанову:

„Усіх товаришів українців військових
У. Ц. Р. взиває, щоб в інтересах волі, демо-
кратії й української свободи сповняли вій-
ськові обов'язки вірно й непохитно. А това-
ришів-салдатів, зібраних у Київі, взивається,
щоб після виділення з них кадрів для фор-
мування першого українського охочого полку
поступили згідно з зазивом“.

6. Не силою зброї війська, а силою духу його.

Отже, з усього цього цілком виразно
можна бачити, що не збройною, не військо-
вою силою ми збирались тоді виборювати
свої права. Це могли б руські бачити хоча
би з того, як Центральна Рада цілком щиро
хотіла, щоб той полк, дійсно, виконав свої
військові обов'язки й пішов на фронт, а не
лишався в Київі.

Для нас свідомість і національна органі-
зація війська були під той час потрібні не

як технічна, фізична, чисто військова сила, а як моральна, як ще один і сильний доказ нашої дозрілості й необхідности реалізації наших домагань.

І це саме лежало в ґрунті дальшої нашої акції що до війська. Стіхія росла, розросталась, охоплювала всі фронти, вибивалася на поверхню політичного життя неорганізовано, бурхливо, розкидано. Треба було, дійсно, звести її в якесь правильне, планомірне, усвідомлене річище.

А разом з тим наочно, на факті, на імпозантній реальности показати й руській демократії, й руському Урядові, чи ми нація, чи маємо ми силу.

З цими цілями Центральна Рада й скликала на 5 мая 1917 р. перший український з'їзд представників від усіх військових організацій, товариств і просто військових частин українського складу, як з фронту, так і з тилу.

І, це вийшла, справді, імпозантна демонстрація українського руху. В маленькій залі Педагогічного Музею зібралось біля 700 представників, які приїхали з мандатами від кількох сот тисяч озброєного українського народу. Загартовані чотирьохлітнім вогнем війни, розбурхані хвилями революції, обвіяні духом пробудженої національної гордості, любови, ніжности, вони, ці представники,

горіли, палали бажанням зразу, тут же здійснити свою ненависть і свою любов. Вони оперували життям людей й життям своїм усі ці чотири роки. І коли вони несли це життя на чужній їм, шкодливій їм, ненависній здебільшого олтарь, то кольми паче вони готові були покласти його на олтарь свії, своєї любови, своєї пробудженої гідности.

Це був один з кращих моментів того молодого, здорового, повного сили завзяття, віри й чистоти періоду. Ніякі труднощі, ніякі перепони не пригнічували, а тільки здіймали дух до крику радісної боротьби. Це було трудне схождіння на гору, але з кожним кроком, з кожним усилям розгортались все ширші, все могутніші перспективи.

Ці 700 чоловік не всі були свідомими, освіченими, національно організованими. Вони не всі вміли говорити чистою українською мовою. Їхня душа, їхня свідомість, як і їхня мова були покалічені царизмом. Але тим більше іменно ці горіли, тим більше іменно вони були проняті „шовінізмом“ — як нестримано, несовісно писала „Кіевская Мысль“, — бо вони найбільше відчували свою покаліченість і найбільше за це горіли ненавистю на тих, хто зробив їх такими. В цьому є корінь того явища, яке так потім помічалось увесь час на протязі української революції, що іменно неофіти, іменно ті, які

не вміли навіть говорити як слід по українському, вони були найбільш крайніми, запальними, непримиримими „націоналістами“.

Демонстрація сил знов зробила вражіння. Як під час Всеукраїнського Конгресу, так і тепер, руське громадянство занепокоїлось, захвилювалось, насторожилось. Газети знов почали дзвякати в кишені монетами, — „правом самоозначення“, робить приємні, принципіально—готові на все міни, фамільярно брать українство під лікоть і по товариськи радить йому пам'ятать про революцію, про великі завдання на фронті, про демократію. Але одночасно, тут же, не здіймаючи руки з під ліктя пускали в публіку провокаційні чуточки, уваги, спостереження, які робили як серед руських так і серед українців відповідне вражіння.

Демонстрація сил не тільки в Києві, на Україні, але й у Росії, в Петрограді не пройшла непомітною. І там вона наробила заколоту. А провокаційні шпильочки й дописи київської руської преси настільки підогріли чуття петроградської руської демократії, що вона зараз же на раді петроградських військових депутатів поставила справу українського військового з'їзду й в той же день вислала в Київ, на цей з'їзд телеграму, в якій говорилось, що справу творення окремих національних військ буде поставлено на

порішення всеросійського військового з'їзду, який відбудеться 14 червня (н. ст.). Окрема комісія при участі представників національних організацій і генерального штабу обговорює питання переформування запасних частей і утворення національного війська. Виконавчий Комітет Ради робітничих і солдатських депутатів просить український військовий з'їзд звернутися до всіх українців солдатів з закликом стриматися від самовільних явочних починів у сій справі до скликання всеросійського з'їзду.

Ця телеграма викликала цілком природне й зрозуміле обурення всього з'їзду. Мало того, що на кожному кроці пануюча нація ставила українцям перепони, перешкоди, заборони, насмішки, образи, а ще хотіла, щоб ми самі своїми власними руками тягли себе за чуба туди, куди покаже воля пануючих. А за це манили обіцанням... поставити на обговорення питання на всеросійськiм з'їзді. Тільки поставити питання обіцяли, а як вирішиться воно, про це мудро мовчали. І знов те саме: не смійте розрішати самі, „самовільно“ ніяких питань, навіть про своє життя, про свої болі. Ми, пануючі, ми господарі Росії, ми тільки маємо право розрішати усі питання, навіть про ваші болі.

Так, приблизно, можна б висловити зміст усіх промов учасників з'їзду. Найбільш за-

пальною частиною з'їзду пропонувалось дати гостру, різку відповідь. Але така відповідь могла би внести серйозний заколот у ряди демократії, могла би викликати багато зайвих і тяжких непорозумінь. І з'їзд обмежився короткою телеграмою, в якій говорилося, що Українська Центральна Рада й військовий З'їзд висилають до Петрограду до Уряду й до Ради Робітничих та Солдатських Депутатів депутацію з ухвалами Ц. Ради й Військ. З'їзду в сієї справі. Від результатів переговорів сеї депутації з Петроградом буде залежати спосіб і порядок формування українських частин.

Отже: не саме формування, а тільки спосіб і порядок. Коли Петроград згодиться з принципом, то здійснення його, спосіб і порядок, буде обговорено разом. Коли не згодиться, то спосіб і порядок будуть такі, які покажуть обставини. Але саме формування мусить бути й буде.

І яко вислов цієї волі, з'їзд постановив:

„З огляду на те, що в військах, зтомлених за три роки війни, зменшилася боєва енергія й дисципліна, а справі оборони грозить небезпека, — український військовий з'їзд визнав необхідним як найшвидче розпочати боротьбу з таким упадком духової й реальної сили армії. Для зміцнення військових частей в одну цілість потрібна не-

гайна націоналізація української армії; всі офіцери й салдати повинні виділитися в окремі часті. На фронті виділення відбувається ступнево; а що торкається фльоти на балтійському морі, то треба комплектувати деякі кораблі з українських команд. У чорноморській фльоті, яка складається переважно з українців, даліше доповнювання переводити виключно з українців. Для практичного переведення сих принципів треба утворити військовий генеральний комітет, що працював би в контакті з російським генеральним штабом.“*)

Так само з'їзд ухвалив, підтвердив і скріпив усі інші позиції, на яких стояла українська демократія в лиці Центральної Ради. Він надав їм ще більш реальної, тілесної сили й ще дужче підкреслив назрілість домагань українства, його силу, його дозрілість до цих домагань.

*) Персональний склад Військового Генерального Комітету був такий: від У. Ц. Ради — заступник голови Ц. Ради В. Винниченко, від фронту й тилу: військовий лікар І. Луценко, військовий урядовець С. Петлюра, полковник Павленко, авіатор Полозов, матрос Письмений, генерал Іванов, військовий урядовець Гореміка, поручик Чернявський, рядовик Ровинський, прапорщик Певний, полковник Капкан, підпоручик Міхновський, прапорщик Селецький, рядовий Граждан, підполковник Поплавко, прапорщик Потішко.

Тепер українська демократія могла їх рішуче й категорично виставити перед руською демократією й вимагати не принципіальної, а точної, виразної відповіді.

З цією метою й було вислано до Петрограду першу українську делегацію.

РОЗДІЛ VIII.

**Укр. Ц. Рада
ставить виразні вимоги
Рос. Тимчасовому
Правительству й руській
демократії.**

РОЗДІЛ VIII.

Українська Центральна Рада ставить виразні вимоги Російському Тимчасовому Правительству й руській демократії.

1. Революція потребує миру. — 2. „Авдієнція“ в руської демократії. — 3. Від Пілата до Каіафи. — 4. Що ховалося під професорською мантією Каіафи?

1. Революція потребує миру.

Тим часом загально-російська революція, перейшовши стадію святочних днів, розгорталась все ширше та ширше, проймала все глибше соціально-політичні відносини, в'їдалася в соціальні тріщини, розмивала їх і робила цілими проваллями.

Революція — переворот, зміна, визволення. Так думав кожний. Кожна кляса, група, стан, професія, кожна окрема людина сподівалися від неї увільнення від тих лих, які зазнавала раніще в своєму станові.

Праця, як примус, як невільне, тяжке, безнадійне витрачання сил, праця, як довічна каторга за невідоме злочинство, як перепона до радостей життя, до веселої гри

сил і розвитку, — така праця була прокляттям, найбільшою неволею. І цілком природно, що пролетаріат, отой без-вини каторжник прийняв революцію не тільки, як знищення царизму, але й як визвольницю від свого соціального поневолення, від каторги примусової, винищуючої праці.

Звідси походить та „нестриманість і непоміркованість“, — як казала буржуазна преса, — вимог робітництва в сфері робітничого законодавства, в підвищенню заробітної платні, в зменшенню годин робочого дня, що такою широкою хвилею розлилась по всій Росії. Вважаючи поділ на кляси явищем цілком нормальним, природним, незмінним ніколи й законним, кляса непрацюючих дивилась на домагання кляси працюючих, як на порушення норм і законів природи та людського громадянства. Не зазнавши самі того тягару, тої безпросвітності вічної, невилазної праці, вони, ці вічно безробітні, вічно гулящі люди, злісно сміялись з „зажерливости“ працюючих, з їхньої „жадности“ до найбільшої, непомірної платні, з їхнього бажання робити яко мога менше, словом з їхнього, як здавалось гулящим людям, смішного, еґоїстичного, невірнього й шкодливого розуміння революції й свободи.

Розуміється, вони мали деяку рацію, говорячи про шкоду для всього господарства

держави від такої зміни відносин. Розуміється, продукційність краю зменьшувалась, розвиток продукційних сил гальмувався, сама машина працювала зовсім уже безладно, стіхійно.

Але запобігти цій шкоді можна було зовсім не злісним сміхом, не упертим обстоюванням своїх клясових позицій.

Так само селянство. Революція — свобода. Але свобода й визволення не тільки від губернаторів, справників, стражників, але й від вікової, підтримуваної отими губернаторами й стражниками залежності від гулящих, вічно-святкуючих людей, від увільнення від праці на них, від поневолення земельним голодом!

А звідси знов той самий „еґоїзм, зажерливість, жадність, нетерплячка“. Прогнавши стражників і губернаторів, селяне не могли зрозуміти, чому мають лишатися незачепно ті, ради яких існували ті стражники, — поміщики. І, будучи послідовними, вони самі, „самочинно“, — як тоді говорилося, — зміняли відносини, провадили революцію до логічних і консеквентних висновків: одбирали в гулящих людей землю, яку ті ніколи своїми руками не обробляли, й передавали тим, які все життя робили на ній.

А це, розуміється, також не сприяло планомірності й продуктивності народнього господарства. Бо провадилось це без системи,

без опадности, без яких будь загальних переспектів.

Але й тут не гвалтом гулящих, не відозвами Уряду, не одсилянням до Установчих Зборів треба було залагожувати справу.

Але головним, загальним, усіх, (крім невеличкої групи громадянства), гнітючим лихом була війна. Це була спадщина царизму, яка не давала нікому як слід скористуватися здобутками революції, яка нищила й далі сили народу, яка вимагала жертв, яка робила саме знищення монархії неповним, немов недоцільним.

Розуміється, ті кляси й групи, для яких війна й раніше була корисна, яка збогачувала їх, яка дозволяла їм міцно зберігати пануюче становище, для тих війна була й бажана, й просто необхідна, як противага революції, як одвернення руйнуючої й творчої сили визволення в безпечний для них бік.

Але для працюючих, для тих, для яких війна була тільки шкодливою, які дивились на неї, як на тяжку спадщину царизму, як на справу пануючих, ворожих їм кляс, ті, натурально, хотіли яко мога швидче позбавитись цієї спадщини, ліквідувати її й увільнити себе від цієї страшної язви.

І на цьому ґрунті, головним чином, все дужче й дужче розросталася боротьба між тими, хто, дійсно, хотів змінити соціальні й

політичні відносини на користь поневолених і тими, хто хотів зберегти їх з такою зміною, щоб вона була на користь пануючим.

Представницею першої течії була Рада Робітничих і Салдатських Депутатів, представником другої — Тимчасовий Російський Уряд.

Боротьба ця, зрештою, привела до деякої перемоги: попередній, чисто буржуазний уряд, було змінено на коаліційний з участю поміркованих соціалістів, як соціалдемократів, так і соціалістів-революціонерів. В програмі війни було одкинено всякі анексіоністичні наміри, але так само й наміри сепаратного миру.

Але в одкиненню сепаратного миру й виявилась несміливість, непослідовність і недальновидність тодішніх керівників Ради Робітничих та Салдатських Депутатів. Це була уступка пануючим класам, „соглашательство“, недовірря до сили революційних клас, страх перед імперіалістичною Антантою, словом усе те, що корінилося в суті самої політики меньшевиків і есерів.

Але така політика, як і в інших питаннях, так і в питанню миру заспокоєння в широкі маси не внесла, бо під лозунгом оборони й миру „без анексій і контрибуцій“ тяглася й далі та сама війна, провадилось далі нищення краю, людей і революції.

Єдиною послідовною, непримиримою те-

чією як в усій соціальній політиці так і в справі найшвидшого миру була партія соціально-демократів-большевиків. Мир за всяку ціну; мир хоч би й сепаратний; мир, кінець війни й закріплення, поширення й поглиблення революції всередині. Такі були лозунги большевиків. І ці лозунги знаходили в масах найбільше співчуття, не вважаючи на те, що слова „сепаратний мир“ здавались тоді страшними, нечесними, зрадницькими.

Але большевики в Уряд не вступили. І це не віщувало спокійного існування коаліції. Недурно „Новое Время“ писало: „Росія або скине соціалдемократичний Уряд або схилить голову перед будівничим її щастя. Але й в однім і в другім випадку буде принаймні знати, кого звеличує чи кого змітає; а тайна диктатура соціалреволюційних організацій, прикритих позбавленим влади правительством на показ, дає широке поле для всяких соціально-політичних експериментів з боку невідповідальної безіменної влади та загрожує країні небезпекою. Свідомість її все шириться й між населенням, і в армії на фронті й викликає різкий протест проти безіменної Ради, що тяжить над Правительством. Утворення соціалдемократичної „семибоярщини“ викликало вже демонстрації в багатьох частих армії й може спричинитися до кривавих розрухів і повороту реакції.“

Тоді навіть реакційні, чорносотенні „Новое Время“ й „Кієвлянинъ“ любили лякати поворотом бажаної їм реакції. Але ця газета мала рацію: влада, дійсно, була в руках не Уряду, а Ради, бо Рада спіралась на озброєні, військові частини, на революційний, рішучий пролетаріат, а Правительство тільки на піддержку цієї самої Ради та й то з умовою: „остільки, — оскільки“. Це була магічна формула тодішнього часу, від якої бідне Тимчасове Правительство вічно почувало себе, як сорока на тину.

І покою, творчої праці, розумного, продуктивного використання революції, не вважаючи ні на коаліцію, ні на „остільки — оскільки“, — не було. Та й не могло бути, поки всі сили держави йшли на війну, поки маси не мали спочинку, поки почувалась недостача в продуктах життя, поки скрізь були лазарети, ранені, поки не припинялась одправка на фронт, на побоїще нові й нові тисячі молодих, здорових, найбільш корисних людей. І не могли мати ні симпатій, ні піддержки в масах ті течії, які хоч би з найщирішим запалом, стояли за це продовження цього побоїща.

Але ні Тимчасове Правительство, ні обрончеські демократичні течії цього не розуміли й уперто старались промовами, резолюціями, відозвами здмухнути гору втомл,

апатії, невдоволення, яка все більш і більш насувалась і на армію й на народ. А разом з горою здмухнути й своїх противників.

А від цього Петроград дні й ночі колотився в зібраннях, мітінгах, засіданнях, демонстраціях, маніфестаціях. Резолюції виносились сотнями й тими резолюціями кидалось у бідний гарнізон, щоб розворушить його й випровадить на фронт. Колишні політичні спекулянти й шарлатани нашвидку переодягались під революціонерів, республіканців і, вимахуючи перед носом бідного салдата червоним прапором, кричучи й гвалтуючи старались вигнати його з його огиди до крові, ран і смерти й погнати на фронт.

2. „Авдієнція“ у руської демократії.

Під такий час до Петрограду прибула делегація від Української Центральної Ради.

Для них усіх, — і для Уряду, й для революційної руської демократії, — Україна з її національним рухом була тільки зайвий, нудний і тривожний клопіт. І вони зустріли делегацію без захоплення. Вони вже були трошки заспокоїлись: адже український військовий з'їзд уже відбувся, нічого особливого не трапилось, Україна не відділилась, руська влада лишилась на своєму місці, все тихо, спокійно. Крім того вище російське військове начальство якось там уже порозу-

мілось з українцями, вже заспокоїло їх, „принципально“ згодившись на формування трьох корпусів з українців. Отже, чого ж ще треба було тій делегації?

Я мав честь бути учасником, як сеї, так і всіх останніх делегацій до Петрограду, й можу сказати, що, коли відродження нації повинно добуватися крім усяких инчих способів і пониженням, і соромом, то українська демократія й цим щедро заплатила як усій руській нації, так і її найпоступовішій демократії. І з гіркостю, з жалем мушу зазначити, що, коли руський Уряд понижував і ображав нас, то робив це хоч у ввічливій формі, а руська демократія і ввічливістю не вважала потрібним прикрити свою націоналістичну брутальну наготу. Російський Уряд принаймні зараз же прийняв делегацію, принаймні чемно мугикав, скорботно розводив руками й не лаявся революційними словами. А в руської демократії три дні ми не могли добитися „авдієнції“; три дні представництво української демократії, українського селянства, робітництва та війська оббивало пороги Ради руських представників робітництва та війська, поки, нарешті, після листовних докорів, загроз і т. п., Виконавчий Комітет Ради Робітничих і Салдацьких Депутатів згодився нас вислухати.

Але тільки й того, що вислухати. На вп-

рішення ж наших конкретних домагань вони нас одіслали до Уряду. Тут, у цьому питанню вони не боялися з ним розійтися чи посваритися, тут вони були цілком солідарні й цілком покладались на його.

Але ми все ж таки хотіли почути думку самої руської демократії, ми повинні були, нарешті, дістати від неї точну, виразу, конкретну відповідь на наші точні, виразні й конкретні домагання.

І не дістали такої відповіді.

Один удавав дурника й дивувався, слухаючи „докладну записку“ делегації. Другий, справді, був дурником і український рух, українська нація взагалі явились для його вроді нововинайденого острову серед Петрограду. Третій і дурником не був, і не удавав дурника, а просто вважав увесь рух буржуазним, реакційним, з яким усякому демократові треба без церемонії боротись і більше нічого. Четвертий просто нічого не слухав, а хапав нас за барки й вимагав від нас солідарности, патріотизму, саможертв. П'ятий нудився. Шостий і не нудився, й не лаявся, й за барки не хапав, і ніби все знав, і ніби навіть співчував, але так торгувався, що лучче б уже за барки хапав.

А в результаті — „принципально“ всі стояли за право самоозначення всіх націй, практично ж одсилали до Уряду, — як він вирі-

пить, так хай і буде, вони не будуть робити перепон. Пілат умовив руки, одсилаючи до Каіафи.

3. Від Пілата до Каіафи.

Пішли ми й до Каіафи-Уряду. Він призначив спеціальну комісію, яка мала з нами разом обміркувати наші домагання. Комісія складалась дивним способом як раз з представників не соціалістичної половину Уряду, а буржуазної, — голова комісії — кадет, кадети професори, кадети й октябристи експерти.

Делегація, їдучи до Петрограду, бажала насамперед з руською демократією вяснити справу, се-б-то з дійсною владою. Через те ми й домагались так переговорів з Радою Депутатів. Як представники демократії, ми шукали порозуміння й вяснення в демократії. І з тою метою делегація виробила „докладну записку“, в якій для руської демократії роз'ясняла ситуацію, виставляла домагання українства й мотивувала їх.

Розповівши „старшому братові“, як якомусь далекому чужинцеві, про характер і природу українського руху, про значіння Центральної Ради, про її ролю в загальнодержавному й українському життю, делегація, між инчим, спеціально для тих, що закидали українству реакційність і буржуазність українського руху, писала:

„А як відноситься до того, дійсно казкового, пробудження 35-мільйонного народу російське громадянство там на Україні? Треба зараз же з початку сказати: відношення неглибоке, незв'язане з інтересами революційної Росії; навпаки, таке, що грозить багатьма комплікаціями для всієї справи свободи.

„Причин сього багато. А головна з них це клясові інтереси. Пануючі кляси на Україні — не-українці. Промисловість у руках буржуазії російської, жидівської, французької; торговельну, а також велику часть аграрної буржуазії творять поляки, росіяне й українці, що давно називають себе „русскими“. Так само всі адміністраційні обов'язки в руках не-українців. А сфери експлоатованих — велика частина городського пролетаріату, ремісники, дрібна служба — українці.

„Таким робом у даний момент нема на Україні буржуазії, що признавала-б себе українською. Є окремі особи, невеличкі групи, що прилучаються задля своїх клясових інтересів до пануючих кляс під економічним оглядом, але кляс, повторяємо, ще нема.

„Наслідком сього серед українських партій досі не було ніодної, яка не внесла-б до своєї програми в тій чи инчій формі ідею соціалізму. Розуміється, ці окремі особи та групи завдяки клясовому нахилу скоро

зіллються в одну компактну масу й заляжуть фундамент виразно національно-означеної української буржуазії і очевидно боротьба за панування повинна розгорітися між буржуазними сферами всіх націй на Україні.

„І ось саме та перспектива боротьби й передбачення перемоги української буржуазії настроюють неукраїнські пануючі класи дуже ворожо до всього українського руху.“

Потім навівши приклади націоналістичного відношення до українства руської буржуазії й руської демократії на Україні, делегція на кінці писала:

„Невідповідальні особи, не розуміючи всього того, що тепер відбувається, немов би з якоюсь цілю ставляють різні перешкоди організації українських мас. Українська Центральна Рада яко представницький орган, зорганізований українською демократією, досі відогравала, навіть і тепер відограє здержуючу роль, звертаючи рух у зорганізоване річище.“

„Але вона могла й може це робити тільки до того часу, поки така організація йде в контакт з природним розвитком народнього руху. Коли з якоїсь причини вона муситиме спинити або навіть відмовитися від своєї організаційної діяльності, її знесе стихійний потік. До сього може її приневолити негативне відношення, як місцевого, так і росій-

ського громадянства зокрема. А таке негативне відношення до українського руху зазначено не тільки на Україні, але й в центральній Росії. Коли не отверте негативне відношення, то затушовуване або просто ніяке.

„Ми не можемо мовчати, а повинні попередити всю російську демократію про дуже велику небезпеку з приводу такого відношення. Росія й без того перебуває в скрутному стані, й без того нема дисципліни в армії, нема довозу хліба в краю.

„Не можна підбурювати мільйони людей, що стоять на фронті й відчувають тяжку образу своїх найблагородніших поривів, не можна доводити тих людей до того, щоб вони, занепокоєні незадоволенням ні одного з їх бажань, піддалися стихії й кинулися на Україну, як грозять вони в багатьох своїх заявах. Не можна доводити селян до погроз лишити без хліба весь край. А це роблять ті люди, що бажають відділити Київ від України.*) Природно, що на це селяне відповідають: а що буде, як ми відділимося від вас? Ми беремо на себе сміливість звернути найсерйознішу увагу Тимчасового Правительства, Ради Робітничих і Салдатських Депутатів і всієї демократії на теперішній стан справи й закликаємо піти нам назустріч у

*) Була така смішна постановка комітета об'єднаних громадських організацій м. Києва. Автор.

здійсненню нашого важкого відповідального завдання — звернення української стіхії на такий шлях, котрий не тільки не сприяв би все ростучим національним суперечкам, а, навпаки, помагав би організації сил усієї Росії. Ми закликаємо як найважнійше прислухуватися до гомону сеї стіхії. Як що правительство й російська демократія удовлять у нім ноти, на котрі треба відповісти згодою, вони зроблять те, що ця стіхія стане найвірнійшим, найбільше одушевленим чинником волі Росії. Як що ж вони не звернуть на все те уваги або навіть віднесуться вороже, то ця стіхія відвернеться від них. І тоді Українська Центральна Рада передасть свої завдання в руки того, хто буде такий сміливий, що візьме їх на себе.

До самого останнього часу Українська Центральна Рада була в можности здержуватися від того, щоб ставити до правительства якісь домагання, давно вже заявлені цілим рядом постанов з'їздів українського народу. Але все ростуче нерозуміння завдань і цілей української демократії з боку російського громадянства, а також його ворожість до українського руху, а з другого боку ростуче недовірря української демократії до російського громадянства й щораз більший напір на нас з боку сеї демократії приводить нас до твердого переконання, що самотнім

правильним виходом з такого стану буде негайне задоволення домагань, котрі українська демократія в особі Української Центральної Ради представляє Тимчасовому Правительству й Раді Робітничих і Салдатських Депутатів і які ми тут коротко викладаємо:

„1. Беручи під увагу однодушне домагання автономії України, виставлене українською демократією, сподіваємося, що Тимчасове Правительство висловить у тім або іншій акті принципіально своє прихильне відношення до сього постуляту.

„2. Необхідність поставлення української справи на міжнародній конференції в зв'язку з долею Галичини й частей української землі, зайятих німцями, спонукує зараз же принципіально порішити справу участі в такій конференції представників українського народу, бо така участь вимагає негайного пороблення приготовчих практичних кроків, що торкається закордонної України.

„3. Для всестороннього познайомлення правительства з настроями на Україні, з домаганнями українського населення, а також для практичної помочі правительству в переведенню в життя ріжних заходів, викликаних окремішностями життя краю, необхідно зоснувати при Тимчасовім Правительстві уряд окремого комісара для справ України.

„4. Для об'єднання правительственних за-

ходів у всіх губерніях з українським населенням необхідний уряд окремого комісара з краювою радою при нім.

„5. В цілі піднесення бойової сили армії й відродження дисципліни необхідно перевести в життя виділення українців в окремі військові частини, як у тилу, так, наскільки можна, й на фронті.

„6. Призначену Тимчасовим Правительством українізацію початкової школи необхідно розтягти й на середню та на вищі школи, як що до мови, так і предметів навчання.

„7. Відповідальні посади, як громадської, так і духовної адміністрації на Україні необхідно обсаджувати особами, що користуються довірою населення, говорять його мовою й знайомі з його побутом.

„8. Для задоволення національних потреб, здавлених за старого режиму, необхідно відпустити з державної каси в завідування Центральної Ради відповідні засоби.

„9. Необхідно дозволити від'їхати до Рідного Краю тим закордонним українцям, котрих виселено несправедливо з місць їх постійного побуту, а також улекшити участь полонених українців-галичан, розмістивши їх по українських губерніях.

„Члени делегації Української Ради: В. Винниченко, Д. Коробенко, Письменний, Д. Ровинський, Н. Ковалевський. О. Пилькевич,

А. Чернявський, С. Єфремів, І. Сніжний,
Г. Одинець.“

4. Що ховалося під професорською мантією Каіафи?

Отже ніякого страхіття ми не домагалися. Ми тільки скромно хотіли, щоб Правительство „в тому чи іншому акті висловило принципіально своє прихильне відношення до сього постуляту“—автономії України. Тільки принципіально. Тільки десь там собі хоч згадайте, що ви іменно до автономії України ставитесь „прихильно“. Не заводьте її зараз, ми готові скільки там треба ждати здійснення цього постуляту; не вирішуйте навіть його тепер, не кажіть, що так і буде, заявіть тільки, що ви „прихильно ставитесь“.

Але замість простої, точної відповіді Уряд випустив на делегацію комісію професорів. Вони накинулись на нас і почали шарпати в усіх боків, намагаючись спихнуть нас з нашої позиції, втягти в нетрі юрисдикції, заплутать там і потім узять живими в руки.

Що таке автономія? Який розмір уявляє собі Центральна Рада цієї автономії? Які права, які обов'язки, які взаємовідносини між автономною Україною й Росією? Чи має якесь наукове поняття делегація про автономію?

Так, делегація мала поняття, але справа йшла зовсім не про це. Розмір, характер,

взаємовідносини, це все вирішиться потім, на Установчих Зборах чи в другому місці. Тепер же ми хотіли тільки, щоб нам сказали, чи руський уряд ставиться прихильно до принципу автономії України, чи ні. Більш нічого делегація не уповноважена в'ясняти.

Ні, вони так не могли, вони конче хотіли, щоб зараз же було вирішено й розмір, і об'єм, і взаємовідносини, й територія. Навіть мапу Росії принесли, почали розглядати, виміряти.

Це все робилося, розуміється, для того, щоб показати, що в два-три засідання не можна вирішити такого значного питання. А раз його не можна в'яснити, то яка ж може бути мова про автономію.

Але характерно між инчим, що в цій комедії в кадетських професорів під час захоплення дебатами мимоволі з під строгої наукової мантиї визирнуло їхнє сите, жадне, буржуазно-клясове тіло. Виміряючи територію майбутньої автономії України, вони торкнулись Чорного Моря, Одеси, Донецького району, Катеринославщини, Херсонщини, Харківщини. І тут, від одної думки, від одної уяви, що донецький і херсонський вугілля, що катеринославське залізо, що харківська індустрія одніметься в них, вони до того захвилювались, що забули про свою професорську мантию, про свою науку, про ви-

сокі Установчі Збори, почали вимахувати руками, розхристались і виявили всю суть свого руського гладкого, жадного націоналізму. О, ні, в такому розмірі вони ні за що не могли признати автономії. Кнівщину, Полтавщину, Поділля, ну, хай ще Волинь, ну, та хай уже й Чернигівщину, це вони могли б ще признати українськими. Але Одеса з Чорним Морем, з портом, з шляхом до знаменитих Дарданел, до Європи? Але Харківщина, Таврія, Катеринославщина, Херсонщина? Та які ж вони українські? Це — Новоросія, а не Малоросія, не Україна. Там і населення в більшості не українське, то, словом, руський край. Бідні професори навіть науці своїй наплювали в лице й, як нетактовне пущення, одшпурнули від себе ногою, коли вона підбігла до них з своєю статистикою, з посвідченням Російської Академії Наук. Яка там, к лихій годині, Академія Наук, коли однімаються Дарданели, вугіль, залізо, сіль? Руський буржуа батька рідного одшпурнув би ногою, коли б він перешкажав йому тримати й не пускати ці багатства.

— Та ви ж нас од Чорного Моря одрізаєте?! — з обуренням кричали вони.

Але тут уже делегація рішила вяснити професорам, що таке автономія, бо вони, очевидно, не мали про неї ніякого поняття. Автономна частина певного державного ці-

лого не позбавляє якусь другу автономну частину (Великоросію) або все ціле (Росію) користуватись чи в своїх чи в загальнодержавних інтересах шляхами, портами, морями цієї частини. Отже ніякого одрізання від Чорного Моря не може бути.

Розуміється, професори це знали. Але вони також знали, що автономія не дозволить їм так безпardonно, так безоглядно, централістично визискувати багатства того чи инчого краю на користь одної нації й нануючих кляс її.

От у чому полягала неможливість для них признати українськими найбагатші частини території України, заселені з давніх давень українцями, політі їхньою кроввю, як раз ті землі, де віками провадилась боротьба українського козацтва з турками й татарами, де билося серце Козацької України, Січ Запорожська.

Кілька день урядова комісія професорів усякими способами намагалась переконати делегацію, що вона, делегація, вимагає від Уряду вирішення й здійснення автономії України —, а це ж неможливо.

І кілька день делегація товкла професорам, що вона не вирішення й не здійснення домагається, а тільки признання принципу автономії України, вислову своєї прихильности до цього принципу, — а це ж можливо.

На тому й розійшлись. Комісія мала передати всі матеріали з наших засідань на розгляд і вирішення Ради Міністрів, а делегація, не маючи часу дождатись цього вирішення в Петрограді, рушила на Україну, щоб так само зробити відчит своїй вищій інституції, — Центральній Раді.

Перед від'їздом комісія професорів гаряче запевняла делегацію, що вирішення Уряду буде напевно прихильне до вимог українців, — як не в повній мірі, то в більшості пунктів.

Але делегація тої певности не мала. Не надав їй оптимізму й той факт, що ні одна руська соціалістична газета не схотіла надрукувати на своїх сторінках „Записки Делегації“. Руська революційна демократія в цьому питанню цілком солідаризувалася з своїми кадетсько-буржуазними професорами.

З тяжким серцем і новим гірким досвідом од'їжжало представництво української демократії з центру руської демократії.

РОЗДІЛ ІХ.

**Тимчасове Правительство .
одкида домагання Цен-
тральної Ради.**

РОЗДІЛ ІХ.

Тимчасове Правительство одкида домагання Центральної Ради.

1. Урочиста зустріч відповіді Тимчасового Уряду. —
2. Природа селянської пробудженої ніжності. — 3. „І хведеративна!“ — 4. Миру й землі! — 5. Два гromи з Петрограду.

1. Урочиста зустріч відповіді Тимчасового Уряду.

А тим часом у центрі України, в Києві Центральна Рада збирала представництво від усієї трудової селянської української землі, щоб разом з ним достойно й поважно зустріти відповідь руської демократії й Російського Уряду. Висилаючи делегацію, Центральна Рада була певна, що тепер, після Всеукраїнського Конгресу та після Військового З'їзду й руська демократія й Уряд переконаються, що сила в українства є, що народні маси стоять за ним і що Центральна Рада має право й підстави бути представницею свого народу. А коли це так, то відмови на домагання не може бути.

І навмисно було розраховано одкрити Всеукраїнський селянський з'їзд на час повернення делегації з Петрограду.

Делегація прибула, з'їзд було одчинено, але... відповіді Уряду не було. Делегація могла тільки здати справоздання про свої переговори з окремими міністрами, про засідання з урядовою комісією, та про свою „авдієнцію“ у Виконавчого Комітету Петроградської Ради робітничих та салдатських депутатів.

Справоздання викликало таке обурення, що воно перелилось через край і залило навіть саму Центральну Раду. Для чого, по віщо вона посиляла делегацію випрохувати милости в цих віковічних ворогів нашого народу? Не проханнями, не переговорами, не справедливостю треба з ними балакати, а кулаком!

2. Природа селянської пробудженої ніжності.

Але було би великою помилкою й блудом у розумінню дальших подій думати, що в цьому обуренню найбільшу роль грало невдоволене національне чуття селян.

Селянин з соціальної природи своєї є реаліст. Він оцінює явища не по їхній ідеальній, можливій цінності, а з погляду реальної, сучасної корисності. Національна

свідомість, національне чуття—це є вже абстракція часової реальности, це є передбачання дальшого, підрахунок минулого, скомбінування в щось одне всього минулого, сучасного й майбутнього.

Український селянин не мав ні змоги, ні часу до таких складних комбінацій. Але він мав національну інтуїцію, позасвідомий розум, який одкладав у душі його життєві категорії в одну певну цілість. І та цілість невизначено відчувалась ним разураз, а під час революції, під час пробудження загального українського руху пробудилась і в йому з певною силою. Але тут же, зараз же злилась в його реалістичною природою й набрала цілком конкретних соціальних форм, які для селянина були цілком зрозумілі й виразно видні.

3. „І хведеративна!“

Революція знищила владу стражників, урядників, губернаторів, усе те конкретне, реальне зло, яке селянин відчував на собі щодня. Лишалось питання ще про війну й землю. Війна одбирала в селянина хліб і робітників од землі. На землі сидів ще поміщик і чогось ждав. Це все було зло, яке—треба було знищити. Уряд же, від якого залежало те знищення, провадив далі війну й дозволяв поміщикам сидіти на землі й чогось дождатись.

Отже до Уряду довірря не було. Вірити можна було тільки тим, хто скинув царя, стражників і був проти поміщиків. Тільки своїм можна було вірити.

Салдат був свій і той, хто скинув царя. Ніхто не мав на селі більшого довірря, авторитету, як салдат. І не офіцер, не унтер, а простий, „рядовий“ салдат.

Своїм був і той, хто по селянськи говорив, хто здавна був відомий на селі, хто був „з наших, з прбстих“, по прбстому балакав, по простому поводився, співав „прбстих“ пісень, по простому прокламації писав, газети на простій мові друкував, словом, цю „прбстість“ шанував, приймав і навіть у закон вводив. Від цього віяло рідністю, це пробуджувало гідність, гордість, — це викликало велике довірря. Значить, ці дійсно хотять добра простим людям, значить, вони спинять війну, вернуть синів-робітників і дадуть мужикам землю, на якій ще сидять поміщики.

Таким чином „пробуджена ніжність“ зараз же підпорядковувалась селянському реалізові, злучалася з ним в одне, неподільне чуття.

Руські демократи й реакціонери сміялись з українських селян, які не давали промовляти тим ораторам, які в лозунгі: „Російська демократична Республіка“ не вставляли „і

федеративна“. На Всеросійському Селянському З'їзді в Петрограді, який одбувався як раз під час перебування там делегації Центральної Ради, селяне з України склали свою окрему фракцію (до 170 чоловік) на ґрунті цього додатку — „і федеративна“. Руські соціалісти-революціонери, під проводом яких проходив З'їзд і які принципіально визнавали право самоозначення націй, вживали всіх усиль, щоб збити українських селян з цього додатку. Пускалась у хід і демаґогія, й умисна брехня, й насмішка, й висміювання, й „обжавання“ всякими гарними словами та обіцяннями. Ні, українці-селяне ні за що не хотіли уступитися з „і федеративна“. Як тільки хтось з промовців вимовляв „Російська Демократична Республіка“, вони зараз же знімали гомін, стукіт і обурено кричали „і хведеративна! і хведеративна!“*)

Руські демократи, розуміється, мали рацію, коли казали, що „хахли“-селяне самі не знали, що таке та „федеративна“. Дійсно, вони не знали, що воно таке, але вони вірили „своїм людям“, які говорили по прбстому, які були так само з України, які цілком вірно знали, що треба „нашим людям“ там на Вкраїні й які твердо й гаряче обстоювали ці потреби перед руськими. Вони знали, що

*) І Всеросійський Селянський З'їзд примушений був прийняти в свою резолюцію цей додаток.

„федеративна“ забезпечує їм землю, й тільки їм, а не тім, хто ніколи на цій землі не робив, а прийде звідкись і візьме стільки ж, скільки й той, хто з діда-прадіда ту землю своїм потом поливав. Коли вони не знали, в чому саме, через що й як, то відчували добре там у Петрограді свою відмінність, свою нерідність з руськими селянами. Ця відмінність називалась „і хведеративна“, отже вони твердо й непохитно обстоювали її.

Так само на Україні все селянство вірило Центральній Раді, бо вона була „своя“, вона добре знала потреби „простих людей“ і хотіла здійснити ті потреби. Ці потреби називались „автономія України“ і „федеративна Росія“. В цих словах містилась і пробуджена ніжність селянства, й реабілітована простота, й повага до „простої“ мови, й узаконення його відмінности від „руського“, „кацапа“, й ліквідація образливої вічної зневаги цього „кацапа“ до „хахла“, й, нарешті, в цих словах було вирішення питання війни й землі. Реалістичний, моністичний розум селянина ці дві категорії, — національне й соціальне, — зараз же зливав у одну, неподільну, органічно пов'язану між собою цілість. Хто за землю, той і за Автономію. Хто проти Автономії, той і проти землі.

От через що ні одна руська партія на

Україні не мала й не могла мати ніякого впливу серед українського селянства. Вони були чужі, не „з своїх“, вони були проти автономії; отже вони були проти інтересів українського селянина, а, значить, і проти землі йому.

От через що не мала ніякісенького успіху та шалена агітація, яку пустила в хід руська демократія в Києві серед членів селянського з'їзду, щоб збити вражіння від справоздання делегації й привернуть українське селянство на бік руської демократії й її Уряду. Весь Київ за тих днів був повний національними дебатами. На улицах, на трамваях, на плацах, скрізь збирались купки й цілі мітинги, на яких населення Києва розбивалось на дві половини: українську й не-українську. (До останньої бо належали не тільки руські, але й євреї, й поляки, й чехи, словом, усі національності, які жили на Україні й які почували себе вищими за українців). Селян оточували зо всіх боків, засипали доказами, хитрими запитами, лайками й брехнями на адресу провідників українства, провокаційними чутками, закликали до себе, манили обіцяннями, — селяне на все це тільки крутили головами й казали: „І хведеративна!“

І з повним довір'ям та непохитністю йшли на свій з'їзд.

4. Миру й землі!

Але як дорозжила українська демократія революцією, як берегла її, як боялась повороту старого, може виразно показати резолюція цього самого обуреного селянського з'їзду про мир і війну. Не вважаючи на те, що руська демократія й її Уряд одпихали українство від активної, свідомої участі в справі оборони; не вважаючи на те, що відкидались усі домагання українства, — не зважаючи на те, що українське селянство найбільше терпіло від війни й найжагучіше бажало миру, — з'їзд постановляє:

„З огляду на те, що розгром російської армії загрожує руйною Україні, з'їзд вважає необхідним помагати всіма способами армії й закликає її до активної оборони Рідного Краю.“

Це — 4й пункт резолюції, а в перших трьох усе ж таки домагання яко мога швидче скінчити війну й скінчити її „без анексії та контрибуцій“.

І в цьому питанню всі течії на з'їзді були цілком солідарні й однодушні.

Так само, як і в підкресленню, що український народ твердо стоїть на позиції свого національного й державного відродження. Пункт третій:

„Щоб український народ міг по заклю-

ченню мира жити національно-політичним життям у цілості, не розділений між іншими державами, Тимчасове Правительство повинно поклопотатися, щоб представники українського народу взяли участь у мировім міжнароднім конгресі.“

Але в земельному питанню такої солідарности вже не було. Це було іменно те питання, на якому могла розбитися єдність української демократії, бо дві найвпливовіші течії українства, — соціалдемократи й соціалісти-революціонери, — розв'язували це питання кожна по своєму.

Соціалдемократи розглядали його з погляду розвитку загального сільського господарства, пов'язаного з розвитком усіх продукційних сил краю, а також з погляду тих реальних відносин на селі, які були на Україні. Рахуючись з фактом значної кількості високо-розвинених великих господарств, бажаючи зберегти для краю й для його дальшого розвитку їхню високу техніку, досвід, словом, усе культурне й економічне значіння цих хазяйств, соціалдемократи вважали потрібним тим чи інчим способом уберегти їх від дробління, від нищення й поділу їхніх засобів і способів господарювання.

Крім того брався на увагу характер загального селянського господарства на Україні, його суто-індивідуалістичну систему.

З цих поглядів соціалдемократи з великим критичизмом підходили до аграрної програми соціалістів-революціонерів, яку, на думку соціалдемократів, українські есери просто переписали в руських есерів, не рахуючись з відмінними від руських умовами на Україні. Соціалізація землі руських есерів мала хоч сякий такий корінь у руській „общині“. Соціалізація мала бути розвитком тої общини, удосконаленням її, обкультуренням того примітивного, соціалізму, який, на думку руських есерів, уже був у общині.

Це було, принаймні, до певної міри логічно й послідовно. А як же можна було прикласти цю теорію до України, де не було тої „ячейки соціалізму“ — общини?

І соціалдемократи закидали соціалістам-революціонерам, що їхня вся партія є чисторуський продукт, який на українському ґрунті не може рости.

Але так чи сяк, а есери були партією, яка взяла на себе обстоювання селянських інтересів. Це була їхня монополія, їхня спеціальність. Селянство знало їх, як таких, вірило їм і йшло за ними, цілком покладаючись на те, що ж би не називалась та реформа, а ці люди найбільше подбають, щоб земля перейшла до селян.

Соціалдемократи це бачили й знали. А як есери ще самі за того часу не зовсім були

певні в можливості соціалізації, то після гарячих дебатів, було знайдено загальну позицію, яка на якийсь час задовольнила всіх. А саме:

Приватна власність на землю повинна бути скасована. Вся земля на Україні без викупу йде в Український Земельний Фонд, яким завідує сам народ через Український Союз і повітові та волосні земельні комітети, вибрані на демократичних основах. Всеросійські Установчі Збори повинні се затвердити. З цього фонду можуть користуватись землею тільки ті, які будуть обробляти землю своїми руками. Необхідно установити земельну норму, яка повинна бути не менше від норми зуживання й не більша від трудової. В межах сеї норми всі хлібороби можуть зостатися при своїх господарствах. Бажано, щоб більші зразкові господарства передавалися в руки сільсько-господарських товариств. Ліси, води, копальні й інші земельні недра в межах України визнаються власністю всього народу. Видатки по земельній реформі платять держава.

5. Два громи в Петрограду.

Отже небезпечний камінь було щасливо обминено. Можна було далі дружно, спільно вести корабель відродження на зустріч бурям і небезпекам, не боячись ослаблення зсередини.

А буря вже збиралась. І першим громом була телеграма військового міністра Керенського про заборону ним Другого Українського Військового З'їзду, який скликав Український Військовий Генеральний Комітет. Мотиви заборони: невчасність, — „несвоевременно“. Старий, ще царський мотив, який тут же побивався дозволом того самого міністра Керенського на польський військовий з'їзд.

А другим, ще грізнішим громом була друга телеграма, так само ще під час селянського з'їзду, одержана Центральною Радою про те, що Тимчасове Правительство рішуче одкинуло всі домагання Центральної Ради, передані Урядові через делегацію.

„Свято революції скінчилось. Настав грізний час!“ — сказав голова Центральної Ради, М. С. Грушевський, прочитавши телеграму З'їздові.

Треба було готуватись до бурі. Треба було зустрічати її спільними всеукраїнськими силами. Селянський З'їзд обрав із себе Раду Селянських Депутатів, яка мала ввійти в склад Центральної Ради. Поповнена ще в дужчій мірі, ніж раніше, селянством, головною силою української нації, Українська Центральна Рада з усім розумінням ваги її серйозності моменту напружила всі свої сили.

РОЗДІЛ Х.

Перед рішучим виступом.

РОЗДІЛ Х.

Перед рішучим виступом.

1. Рукавичку кинено. — 2. Покірність чи бунт? —
3. Лінію намічено. — 4. Всеукраїнський військовий З'їзд. — 5. Остання спроба. — Настрій старого Кієва.

1. Рукавичку кинено.

Професорська буржуазно-кадетська урядова комісія виробила й представила Тимчасовому Правительству такі мотиви одкинення українських домагань:

Насамперед Правительство сумнівається, чи можна Центральну Українську Раду вважати правосильною в змислі признання за нею компетенції висловлювати волю всього населення тих місцевостей, які Центральна Рада бажає включити в територію будучої України. Тому, що Рада не вибрана шляхом всенароднього голосування, Тимчасове Правительство не може признати її виразницею правдивої волі всього українського народу. Через те Тимчасове Правительство признає, що як з формального боку, так і з фактичного справу

установлення автономії України можуть порішити тільки Установчі Збори.

З цього погляду для Тимчасового Правительства було-б тяжко видати якийсь акт у справі автономії України, бо сей поступок мав би випереджуюче значіння. Крім того видання акту принципіального значіння, без докладного означення змісту поняття автономії України, могло-б повести до ріжнородних територіальних і інших непорозумінь.

Отсе відмовне рішення в справі видання акту про автономію України прийняло Тимчасове Правительство одноголосно.

Так само Тимчасове Правительство признало, що воно не має права установляти новий адміністративний лад України з виділенням в її територіальний склад 12 губерній і утворенням окремих комісарів, бо тим самим наперед розв'язувано-б справу будучого ладу України, котра на думку Тимчасового Правительства цілком належить до компетенції Установчих Зборів.

Щодо справи самостійного українського війська — Тимчасове Правительство признало можливим тимчасове порішення сеї справи тільки в тім об'ємі, в яким се означив міністер війни в своїх заявах українським організаціям у Києві.

Приймаючи таке рішення в справі предложених українською делегацією жадань,

Тимчасове Правительство підчеркує рівночасно, що воно признає національні окремішності та своєрідні умови життя України й відповідну необхідність розв'язки будучого ладу України, яка в повному об'ємі належить Установчим Зборам.

Правительство ці мотиви приняло й оголосило.

Отже, справа стояла так.

Рішення було прийнято Урядом одностайно, не виключаючи й соціалістів міністрів. Найвищий орган руської демократії, Рада Робітничих і Салдатських Депутатів, обіцяв не ставити перешкод вирішенню Уряду й не поставив, — словом не обізвався на цю постанову. Соціалістична преса навіть „Записку“ одмовилась надрукувати, одмовилась навіть „Новая Жизнь“, орган М. Горького, такого „принципального“ прихильника України. Буржуазна преса випровадила українську делегацію тюканням і бурхливими оплесками зустріла відповідь свого Уряду. А київська, місцева, найближча до нас, до українців руська демократія також радісно запліднювала й однодушно винесла таку постанову:

„Об'єднане засідання виконавчих комітетів громадських організацій, ради робітничих депутатів, ради депутатів військ київської воєнної округи й ради коаліції-

ного студентства, вислухавши телеграму Тимчасового Правительства у відповідь на декларацію Української Ради, заявляє: твердо стоячи на ґрунті порядку в Росії й на принципах децентралізації та широкої автономії, ми цілком прилучаємось до Тимчасового Правительства й усією силою свого авторитету готові піддержати його точку погляду.“

(Резолюція 16 червня н. ст. 1917 р.)

Ні одного прихильного, ні одного об'єктивного, тверезого голосу. Всі готові „усією силою свого авторитету“ піддержувати свою націоналістичну, вперту засліпленість, усі готові всіма силами триматись за своє становище панів і єдиних розпорядчиків долі й життя всіх народів держави.

Цією відповідю українству було зроблено виклик, кинено рукавичку. За Уряд стояла (за виїмком большевиків) вся руська демократія, буржуазія й чорна реакція. В руках його була вся державна, військова, адміністративна сила й влада. Українська ж демократія мала тільки моральний вплив.

От на це й рахував Тимчасовий Уряд. Що могли зробити українці, не маючи ніяких реальних, ні фізичних, ні матеріальних сил?

2. Покірність чи бунт?

Дійсно, момент був грізний для всієї національної справи. Ставилась на карту вся

сила й життєвість українського руху. Один непевний крок і могла бути непоправима поразка.

Кільки день Центральна Рада мала зранку до вечора засідання.

Скоритись? Ждати вирішення Установчих Зборів? Це значить, — виявити своє безсилля, свою невідготованість, це значить обезсилити себе, знизити рівень руху, затримати його розвій. Та й чи можна спинити ці хвилі руху, які котяться з усіх кінців України, з усіх шарів і клас її? Чи можна сказати розбурханій, весняній стихії нації: „стій, підожди до такого то часу“? Чи не заллють, чи не зметуть вони й саму Центральну Раду, коли вона схоче стати на перепоні?

А з другого боку, якими ж силами боротись? Чим переконати можновладців, як вирвати в них те, що може надати плано-мірний, організований хід буянню стихії? Де ті сили, які можна б протиставити силі всіх політичних, адміністративних і інших державних апаратів Правительства?

Так, ми могли в розпуці, в одчаю гукнути на фронт, могли зтрусити його, прорвати, віддати німцям. На це ми мали досить сили. Обурене національне чуття українців-воєнків, а особливо нехить і огида кожного салдата до війни помогли б нам. Ми б зруйнували фронт.

Але що дала би нам і всій Росії така акція одчаю? Розгром російської армії? відновлення Гогенцолернами дому Романових?

Може взяти тактику бойкоту російської влади? Але ж чи мали ж ми сил на те? Чи привело б це до нашої мети? Чи дало б *лад* нашому кравві?

Бо наша мета як раз і була, дати найбільшу, найкращу організацію Україні, провадити революцію в організованих, продуктивних формах. Наш рух іменно мав служити скріпленню, побільшенню, організації сил. А сею тактикою ми як раз би стали в суперечність до самих себе, до суті свого руху.

Руські кадети, може, як раз на те й рахували, коли відмовляли нам. Вони, може, як раз і провокували нас на якийсь вибух гніву, одчаю. Рахуючи на нашу безсилість, вони, може, гадали, скористувавшись нашим виступом, здушити нас. А коли не здушити, то попхнути нас на компромітацію самих себе.

Отже треба було знайти таку лінію, яка б здійснювала ще на вищій щабель революційний дух мас, і разом з тим не внесла б дезорганізації; яка б вела до здійснення національних постулятів, і не викликала б братоубийчої різни поміж руською й українською демократіями.

Завдання надзвичайної трудности.

І не диво, що весь Київ і вся Україна з напруженням чекали, як вийде з цієї ситуації провідництво української нації, — Центральна Рада. Не диво, що біля будинку Педагогічного Музею, де засідала Ц. Рада, від ранку до вечора стояли юрби народу, ведучи палкі дебати й дожидаючись рішення Ради.

3. Лінію намічено.

Нарешті, почала вирисовуватись та бажана лінія.

Ні бунту, ні покірности. Безупинна, невтомна організація сил. Організаційне, планомірне переведення в життя підвалин автономії. Революційно, але без вибухів самим здійснити поставлені вимоги. Не наражаючись на отверту, фізичну боротьбу, виразно й точно вияснити перед народом і всією Росією свою позицію.

І 16-го червня (н. ст.) Центральна Рада внісла таку резолюцію:

„Обміркувавши відповідь Тимчасового російського Правительства на домагання Української Центральної Ради й думаючи, що признання права українського народу на автономію відповідає його трудовим і національним інтересам, загальні збори Української Центральної Ради, доповнені Українською Радою селянських депутатів і Військовим

Українським Генеральним Комітетом, признали, що, відкинувши домагання Центральної Ради, Тимчасове Правительство свідомо пішло против інтересів трудового народу на Україні та проти принципу самоозначення національностей, проголошеного тим самим Тимчасовим Правительством. З огляду на те Центральна Рада признала конче потрібним:

„1. Звернутися до всього українського народу з закликом організуватися та приступити до негайного заложення фундаменту автономного ладу на Україні.

„2. Центральна Українська Рада вважає потрібним негайно видати до українського народу Універсал, котрий має вяснити істотність домагань української демократії, представленої Центральною Радою, а також ті завдання, що стоять перед нею при будові автономного ладу на Україні вкупі з іншими національностями української землі.

„3. Загальні збори вважають, що Центральна Рада використала всі засоби, щоб увійти в порозуміння з Тимчасовим російським Правительством з приводу проголошення принципу автономної України та, прийнявши під увагу, що стихійний зріст українського руху приймає все більші й більші розміри, що відмова Тимчасового Правительства може

звернути сей рух на небажаний шлях, Українська Рада постановила тепер ще з більшим напруженням сил приступити до організації й надання сьому рухові певного напрямку, щоб не привести краю й усієї Росії до анархії та знищення завойовань революції.“

4. 2-й Всеукраїнський Військовий З'їзд.

З цього вже випливало й відношення до заборони 2-го військового З'їзду. З'їзд повинен відбуватися, ніби ніякої заборони не було й не могло бути.

І треба зазначити, що як раз ця сама заборона як найкраще сприяла З'їздові. Керенський легковажно, як дитина дмухнув у підпалену соломку, бажаючи загасити вогонь. А він через те тільки дужче спалахнув. По багатьох військових частих на фронті через труднощі комунікації, та завдяки заходам військової влади до українців-салдатів оповіщення Українського Військового Генерального Комітету про 2-й з'їзд не дійшли. Але Керенський своїм наказом по армії з заборною українцям їхати на таке-то число до Києву на з'їзд як найкраще поінформував усіх. Закоханим у себе, наївно вірячи в свій непереможний вплив у армії, він гадав, що цього буде досить, щоб ніхто не поїхав.

Але цей з'їзд як раз повинен був показати йому, що історія, історичні події не

робляться впливами окремих осіб. Заборона не тільки поінформувала, а ще й підігріла нерішучих, освідомила несвідомих, викликала палке обурення й завзяття в свідомих і привернула симпатії широких салдатських мас до українства. Ага, значить, українство є щось, дійсно, гарне, коли Правительство проти його.

Рідко яке Правительство має прихильність і щире довірря в широких мас. Тільки тоді воно може мати, коли маси не почувають ніякого невдоволення, принаймні гострого. Коли ж невдоволення є, то, чи винно в цьому Правительство чи ні, воно перше, на яке звертається нарікання мас. А коли до того ще прилучається політика Правительства, направлена не на інтереси народу, то нарікання переходять у глибоке недовірря й обурення, що й було з Російським Тимчасовим Урядом.

А особливо глибоко це недовірря пройшло в українські салдатські маси. Українці найменше почували симпатії до війни, вони найменше мали підстав віддавати своє життя й здоров'я за невідомі, чужі й навіть ворожі їм цілі.

А до того ще це самодержавне розпорядження всіма пародами, ця централістична психологія руських, це зневажливе й панське відпихання від активності.

Примушені Першим Військовим З'їздом

згодитись на часткову українізацію деяких військових частин (до трьох корпусів), військові влади ту згоду свою не виконували, одмахувались од українців, дурили, затагали відповіді. Укр. Військ. Генеральний Комітет, спіраючись на цю згоду, розсилав відповідні накази, заклики, робив певні заходи до здійснення; а руське військове командування ставило всякі перешкоди, забороняло, не допускало. Українці-салдати, порушені закликами, хвилювались, засипали Генеральний Комітет телеґрамами, запитами, вимогами, докорами, погрозами. Генеральний Комітет кидався до Командування. Командування одсилало до Міністра. Міністр до Головнокомандування. Головне Командування до Командуючого Фронтом. І так без кінця.

В результаті такої політики військові частини почали самі робити переформовування, самі стали давати собі назви. З'явилися полки імени різних гетьманів і українських діячів: „Полк Сагайдачного“, „Полк Гонти“, „Полк Дорошенка“ і т. д. Ці полки, сформувавшись по своїй волі, діставши право буття самі від себе, вже до певної міри вважали себе самостійними, непідлеглими загальному розпорядку. Вони хотіли йти тільки в українські корпуси на фронт. Але тих знаменитих „трьох корпусів“ у дійсності не було. Одмахнувшись ними з переляку, ро-

сійське командування не мало щирого бажання, справді, утворювати їх. Через те не було куди й відсилати ті полки. Це вносило замішання й плутанину в справу пересування й ґрупування військ. Командування лютилось і обвинувачувало Генеральний Комітет у тому, що він вносив дезорґанізацію в армію, що вмішувався не в своє діло. Полки й салдати теж лютились і обвинувачували Генеральний Комітет у бездіяльності, в байдужості, в неумінню проводити справу. Генеральний Комітет також лютився, робив надлюдські усилля, переривався й намагався якось розплутати плутанину.

До цього прилучалась ще загальна дезорґанізація в армії. Часто Головний Штаб не знав, що робив Фронтний Штаб. Один командуючий фронтом не вважав для себе обов'язковим знати, що робилося на другому фронті. Одні накази збивали другі. Зформовані українські часті без пуття ганялись з місця на місце, нігде їм не було притулку. Часто вони не мали ні зброї, ні муніції, домагались цього, „хлопотали“ по всіх штабах, канцеляріях, але нічого не діставали. Генеральний Комітет не мав ніякої фактичної сили й не міг розпорядитись ні одним патроном, ні одною парою чобіт. Його, взагалі, не визнавало Російське Командування, вважаючи цілком приватною, самочинною організацією.

При таких умовах вийшла заборона з'їзду.

І цілком природно, що він з'їхався як найкраще. На самому з'їзді, коли було підраховано кількість учасників з'їзду (2300 представників від 1,600.000 салдат), жартом було запропоновано послати вдячну телеграму Керенському за допомогу в скликанню такого численного, такого повного з'їзду.

А всьому Тимчасовому Російському Урядові та й усій руській демократії можна було б послати подяку за те, що вони своїм відношенням до відродження пригнобленої нації підняли дух її до ентузіазму, до героїчності, до самозабуття. Це—найкращий, організуючий, усвідомлюючий засіб для широких мас.

І недурно київська руська демократія з такими напруженим побоюванням слідкувала за ходом засідань військового З'їзду. Не дурно військова київська влада так настружчено ждала якихсь виступів і так легковажно повірила провокації начальника київської міліції поручика Лепарського*).

*) Поручик Лепарський, очевидно, мав на думці втягти київський гарнізон у сутичку з Військовим З'їздом і таким способом ліквідувати це нове злочинство українців. Для того він після одного з завідань З'їзду вночі сповістив коменданта київської округи, що український Військовий З'їзд виніс тайну постанову захопити всі державні інституції в місті

Але цей факт найкраще ілюструє ту атмосферу, яка утворювалась тоді в Києві й у якій відбувалась робота З'їзду й Центральної Ради. Що дня виникали якісь нові чутки, погослови, насичували повітря ворожостю, пристрастю, непримиримостю. Дрібні мітінги на улицах і круг будинків, де засідали Ц. Рада й Військовий З'їзд, не спіялись, переходячи часом у запальні сварки між українцями й неукраїнцями.

І цілком натурально, що серед учасників з'їзду настрої був піднесений, розпалений, рішучий, який не раз вибухав у гострих пропозиціях, промовах і вигуках на адресу Уряду.

Але принята Центральною Радою лінія твердо й рішуче переводилась і на з'їзді. Не піддаватись ніяким провокаціям. Не постановляти нічого шкідливого для загальної справи революції й оборони краю. Проводити відродження нації неухильно, не зважаючи ні на які перепони.

І одностайно приймається така резолюція:

„Другий Всеукраїнський Військовий З'їзд у складі 2308 делегатів з фронтів, тилу й фльоти представників 1,600.000 озброєного українського народу, обміркувавши позицію,

й зробити переворот. Комендант не одважився без докладної перевірки вжити рішучих заходів. А перевірка виявила безсумнівну провокацію п. Лепарського,

яку заяв Центральний Тимчасовий Уряд щодо українського народу та Центральної Української Ради, визнає:

1. Тимчасовий Російський Уряд цілковито не розуміє національних відносин на Україні й не оцінює як слід великої зорганізованої та стійкої сили пробуженої української демократії.

2. Сим нерозумінням і систематичним опором домаганням української демократії Тимчасове Центральне Правительство загострює національні конфлікти на Україні, перешкоджає великій організаційній роботі українського народу й викликає анархістичні настрої серед населення різних національностей, на Україні сущих.

Зважаючи на це, Другий Військовий З'їзд постановляє:

1. Поставити на увагу Тимчасовому Російському Урядові, що коли він дорожить збереженням здобутків революції по всій Росії, а зокрема спокоєм і плановою організацією народних мас на Україні, то першим засобом для цього є одміна постанови уряду в справі домагань, які були представлені йому Центральною Українською Радою, й негайне призначення тих домагань.

2. Пропонувати своєму найвищому представницькому органу — Українській Раді — в сій справі до Уряду більше не звертатися й

негаймо приступити до твердої організації краю в згоді з національними меншостями, — себто до фактичного переведення в життя підстав автономного ладу яко єдиного способу врятувати Україну й усю Росію від безладдя та загибелі.

З'їзд з свого боку забезпечує наїактивнішу й рішучу піддержку Центральній Раді в усіх її заходах і кличе весь зорганізований український народ одностайно й неухильно виконувати всі її постанови.“

І далі:

„Всеукраїнський Військовий З'їзд у справі переведення підвалин автономії України в життя вважає необхідним пропонувати Центральній Раді яко мога скорше скликати територіальні збори для порозуміння з національними меншостями й розгляду проекту статуту автономії України.

„Всеукраїнський Військовий З'їзд у земельнім питанню на Україні цілком приєднює свій голос до постанов про земельну справу Всеукраїнського Селянського З'їзду, що відбувся 28 травня — 2 червня сього року в Києві, й усіма засобами буде підтримувати його постанови.

„Підтримуючи постанови 1-го Українського Військового З'їзду про українізацію війська, З'їзд доручає Укр. Військ. Ген. Ком. як найскорше розробити детальний план укра-

Інізації війська й ужити всіх заходів для негайного проведення його в життя.

„Визнати заходи Українського Військового Генерального Комітету відповідними постановам 1-го Українського Військового З'їзду й працю для українського й загалом російського війська корисною, за що висловлює Ген. Комітетові щиро подяку.

„Щоб вища російська військова влада негайно провела по всіх приказах затвердження Українського Військового Генерального Комітету.

„Щоб усі звертання Українського Військового Генерального Комітету до вищої російської військової влади визнавались і виповнювались нею обов'язково.

„Щоб надалі всі постанови Укр. Військ. Ген. Ком. переводити в життя негайно.“

І, нарешті:

„Всеукраїнський Військовий З'їзд, висловлюючи догану тим воякам-українцям, які не корились постановам Українського Військового Генерального Комітету й сим гальмували діло революції, вносили дезорганізацію в українську справу, постановив: прикази Укр. В. Г. К. для всіх українців вояків і українських військових організацій від сьогодні обов'язкові“.

І кожна постанова приймалась майже одностайно, з ентузіазмом, з непохитною рі-

шучостю здійснити ці постанови й примусити других здійснити їх.

5. Остання спроба.

З'їзд тягся вже п'ятий день. Ми ждали ще вістей з Петрограду. Було зроблено ще одну останню спробу.

Центральна Рада вже не могла звертатись до Уряду. Але за її відомом кийвська губернська рада об'єднаних громадських організацій на чолі в губернським комісаром послала Тимчасовому Правительству телеграму, в якій, розповівши про настрій широких українських мас у зв'язку з відмовою Правительства, про селянський і військовий з'їзди, про організуючу ролю українства, вкінці говорила:

„Для збереження на Україні й надалі спокійного життя й можности планової праці для потреб армії губернський виконавчий комітет вважає необхідним, щоб Тимчасове Правительство як найскорше вжило рішучих заходів, щоб заспокоїти населення України. Український рух набрав великої сили, яка безпереривно розвивається, через те його дальшого ігнорування цілком не можна допустити. Найкращим способом заспокоєння, що мав би забезпечувати також інтереси цілої держави, виконавчий комітет вважає потребу видання правительственного розпо-

рядку про найскорше скликання до Києва особної наради з представників Тимчасового Правительства, національних і політичних організацій і партій при умові, що Українці дістануть відповідне представництво. Сій нараді треба поручити підготовлення для Установчих Зборів підстав автономії України та взаємних відносин України до цілої держави.

„Виконавчий комітет губерньської ради об'єднаних громадянських організацій на своїм засіданню з дня 20 червня н. ст., яке відбулося під моїм проводом, постановив отсю свою одноголосну ухвалу довести до відома Тимчасового Правительства та просити найскоршої розв'язки порушеної тут справи“.

Але тої „найскоршої розв'язки“ все не було та й не було.

6. Настрій старого Києва.

А старий Київ кипів, гомонів, хвилювався. Дозволю собі привести тут у виривках трохи завеликий для цієї праці, але досить вірний і об'єктивний малюнок тодішнього часу, зроблений не-українцем, співробітником „Кіевской Мысли“, (виразно неприхильної до українства) А. Бринським. Малюнок улиць Києва з передодня військового З'їзду, але характерний і правильний для всіх тих днів.

„Минулого тижня хвилі українського народнього руху піднеслися високо й круто. Тимчасове Правительство передає домагання Центральної Ради Установчим Зборам. Керенський не признає відповідним скликання в даній хвилі українського війського з'їзду. Сі два факти розхвилювали українство й викликали гучний і шумний приплив. У суботу до пізньої ночі в Педагогічнім Музею відбувалося тайне засідання Центральної Ради. Принято відому вже резолюцію. На неділю на 11 год. з ранку в Троїцькім Народнім Домі назначено відкриття українського з'їзду.

Був жаркий день. Хоч з ранку перейшов дощ, але він не освіжив атмосфери. Входу до Народнього Дому бережуть салдати й до середини поки-що нікого не пускають. Довкола — дуже величезні юрби салдатів-українців, матросів у білих сорочках і тут та там між тою юрбою, що комашаться мов муравлице, окремі постаті горожан. Виясняється, що відкриття з'їзду відкладається на 5 год. попол., бо не всі ще делегати прибули до Київа. А народ усе підходить—і знов салдати, знов матроси. Багато офіцерства, делегованого на з'їзд. Майже половина делегатів — з бойовими нагородами на грудях, з георгіями, з орденами; трапляються салдати, груди котрих прикрашені всіма ступнями георгієвських хрестів. Мимоволі лубуєшся

рослими, поставними, вільними в рухах матросами. Засмалені молоді люди видаються впитими з прегарної бронзи й загалом мимоволі піддаєшся, мимоволі заражаєшся настроєм, який тут панує.

Але настрої напружений. Навкруги — летючі імпровізовані віча майже на цілīm просторі від Народнього Дому до Миколаївського парку. Всюди — розмови про українські справи, — гарячі, одушевлені, але ... — часто переходять у роздражнений крик, трохи що не взаїмні образи.

— Нас Московщина ранше душила! — чути з одної юрби, — триста літ душила. І тепер ваше правительство не дозволяє нам зібратися, коли ми захотіли уладити своє життя...

А доброволець Українець посто рубає без надуми:

. — Російська демократія проти нас!

— Позвольте, товаришу, — м'яко пробує хтось полемізувати, — я розумію, коли ви ще говорите про буржуазію, але сором вам говорити так про російську демократію...

— А чогож ваша демократія мовчить? І московське правительство — чи не в демократії?

— Буржуазія скрізь є...

— У нас, на Україні, нема буржуазії. У нас — одна партія, один народ.

— Російська демократія зовсім не проти домагань Українців...

— А звідки ви це знаєте? — різко перебивав доброволець.

— А звідки ви знаєте, що демократія проти вас?

Уже почулося роздраження й люди спішно або замовкають або розходяться. Українці говорять сміливо, вільно й часто різко. Ті, що з ними полемізують, відчувають себе змішаними: бо справу ставится так, що їх обвинувачують трохи не в насильствах.

— Їм з'їзд став більмом в очах, а польський з'їзд дозволений? — говорить високий український салдат — Чому нам не можна?

Крізь юрбу протискується гарно одягнений, маленький повний пан. Витягнувши вперед руку з відтягим вказуючим пальцем, він гаряче говорить сильним польським наголосом:

— Я вам скажу дуже коротко: польський з'їзд скликається для того, щоб усадити ніж у груди німцеві. А український з'їзд — для того, щоб усадити ніж у спину великої російської революції... Більше я вам нічого не скажу!... — Він круто повертається на каблучках і швидко йде від натовпу.

В одній юрбі підстаркуватий жид-ремісник з Великої Васильківської пробує змагатись:

— Я так думаю, що всі називаються

„русскіє“: і українці, й поляки, й жиди, й вірмени — я уважаю, що все „русскіє“...

Іроничний сміх.

— А ви історію знаєте? — сиплеться на його град питань.

— Ні, — змішано відповідає той, — історії не знаю...

— Ну, то вперед довідайтеся, а потім говоріть...

Той самий спір у другій юрбі. Обступили російського ремісника.

— Та що ви говорите? Корінь „русскаго“ народу се українці, як хочете знати, а північні народи се галузі...

І знову:

— А історію знаєте, читали?

— Читав...

— Ну, й багато-ж знаєте! Прочитайте ще!

Салдат великорос стоїть проти салдата українця. Спорять і зачинають сердитися:

— Що ж то буде, — говорить великорос, — всі зачнуть відокремлюватися, українці, Литва, Сибір... Ви хочете всіх звідси вигнати...

— Товаришу! Ви говорите дурниці! Ви не читали нашої програми.

— Які дурниці, коли я сам чув: і то наше й то наше... Вчора на станції кричать: „І станція наша!“. Чому ми від вас не відокремлюємося, а ви хочете від нас відокремитися?

— Що?! — дивується українець.

— Я говорю: чому ми вас не кидаємо, а ви хочете нас кинути?

Українець вибухає:

— Та йдіть собі, куди хочете! геть на всі чотири! Ми вас не тримаємо! Ще з-заду дамо копняка!

Вибухає й великорос: важко дихаючи, обидва міряють одне одного недобрими поглядами.

— Та ви не хвилюйтеся, товаришу! — поволі відзивається великорос.

— Ну, й ви так само заспокойтеся! — з притиском говорить українець.

І цілий день бурилося це людське море розхвильованих пристрастей. І думалося: далеко ще до повної перемоги ідей соціалізму...

Перед Музеєм також салдатське море. Тут видаються карти вступу на з'їзд. Черга почалася від 1-ої гімназії і тягнулася у длі давньої стіни з залізними ґратами.

— Ось тобі й заборонили з'їзд! Дивіться, як народ іде хмарою! — весело говорить добре збудований салдат, що обливається потом від палячих промінів сонця.

Народ прибуває. При вході до Музею зібралася величезна юрба й ніяк не може дістатися до середини. Величезний вестібуль Музею гуде. Гомін відбивається відгомоном

десь нагорі від тисячі голосів, від тупоту тисяч ніг військових людей, що входять і виходять. Під стінами за столами писарі безпереривно пишуть сині членські карти й дають пояснення... А нагорі засідає Військовий Генеральний Комітет, куди приходять за розв'язкою ріжних організаційних справ.

* * *

О 5-ий год. Народніт Дім переповнений. Величезна густа юрба лишається на вулиці. Не всі делегати з синіми картами попадають сюди, а тим, хто хотів би бути присутнім яко публіка, відмовляють:

— Добродію! Нема ні одного місця. Ось повірте-ж.

І, дійсно, нема ні одного місця. Театр з низу до гори залитий народом — салдати, офіцерство, матроси. Одна суцільна маса, густо збита. Коли зі сцени глянеш на галерею й інші верхні місця, бачиш чорніючу купу народу. Коли глянеш у партер — одне салдатське людське обличчя. На сцені прездія. Голова Винниченко. Він досвідний, умілий голова, — спокійно й уміло проводить сим, незвичайним з огляду на скількість народу вічем. Послух голові, дисципліна — взірцеві. Але й тут настрій напружений. Ухвалюють, що буде віче, а з'їзд відкриється в понеділок рано в городськїм театрі.

— А дадуть театр? — питає хтось.

Його сусід усміхнувся й не відповів нічого.

На сцені один з перших ораторів віча — людина в салдатській формі. Оратор починає говорити, але не знає добре української мови. Чуються бурхливі протести. Від бесідника домагаються пояснень: хто він? Він пояснює: він поштово-телеграфічний урядник, родом з катеринославської губернії; просить вибачення, що умови життя були такі, що він забув свою рідну мову. У відповідь несуться палкі оклики. Віче ухвалює: Хай говорить, як може, як уміє!...

Про що говорили на вічу? Про автономію.

— А чи буде з'їзд? — запитує бесідник.

У відповідь — бурхливі оплески.

— Ось і відповідь! — закінчує бесідник.

— Керенський не міг заборонити з'їзду!

— Попросіть Керенського, — хай він сам приїде сюди, хай почує від нас, чого нам треба!...

— Ми вільний народ! І ні Керенському, ні Тимчасовому Правительству, себто російському народові й нікому иньшому не вдасться спинити вільний народ!...

— Як народ захоче, так і уладить своє життя!...

Один з делегатів докладно оповідає, як трудно було йому дістатися до Києва на

з'їзд: усюди робили перепони, на кожній станції пропонували вернутися назад.

— Лекше було мені в Карпатах наступати, — говорить офіцер, — ніж приїхати зі Пскову до Києва.

А коли одну групу спинили в однім місці й бесідник спитав їх, чи їдуть вони даліше, отримав відповідь:

— Часу не гаємо, їдемо в Київ!

— Отже з'їзд повинен відбутися. Се не буде дезорганізацією. Дезорганізація буде тоді, коли з'їзд не відбудеться!...

— Розв'язім українську справу тепер; вони запихають її то сюди то туди в різні кутки. Коли не розв'яжемо, — скажуть, що боїмося!...

* * *

Сильно гудів з дзвіниці Софійського собору дзвін „Рафаїл“ і сквалливо сипав звінкі дрібні звуки збір малих дзвонів. Уся площа, яка вже потонула в присмерках вечера, уявляла незвичайний вигляд. Десятки тисяч народу заповнили її — від Софійського собору до Михайлівського монастиря. У самого пам'ятника Хмельницького відслужено молебень. Український полк гетьмана Богдана, як один чоловік, упав на коліна. Стала навколюшки й публіка. У сумраці блискала щетина сталевих багнетів над головами воїнів, що стали навколюшки...

А потім почувлися пристрасні промови.

— Брати — Українці! Ви вже присягли раз... Присягнемо-ж ще, що без автономії нашої Неньки-України не вернемося до своїх частей!...

— Присягайте-ж!

— Присягаємо! — й повітря затряслося від однодушного оклику, що вирвався із грудей!...

Гучно встали на ноги. Почулася в темноті команда й гучно стало переходити воцтво. Полилася пісня:

— ...„докажем, що ми браття козацького роду“!

— ...„ще нам браття-козаки, усміхнеться доля“...

— ...„душу, тіло ми положим за свою свободу“...

На темнім небі засвітилися великі ясні зорі. Виразно відбивався темною бронзовою купою Богдан на коні з піднесеною булавою...

І здавалося, що тисячолітні київські вулиці смутно згадують якийсь давній-давній сон“...

РОЗДІЛ ХІ.

Центральна Рада проголошує Автономію України.

РОЗДІЛ XI.

Центральна Рада проголошує Автономію України.

1. Синтез перейденого, імпульс до дальшого. —
2. Перший Універсал (23 червня 1917 року). —
3. Перший Уряд відродженої державности — Генеральний Секретаріат. —
4. Україна присягається на вірність своїй вищій владі.

1. Синтез перейденого, імпульс до дальшого.

Відповіді з Петрограду не було. В останнє простягнену руку українства одкинено. Україна гула, гомоніла, хвилювалась і ждала рішучого, останнього, закінчуючого слова.

Те слово мало бути синтезом перейденого і в його витворенням дальшого. „Дальше“ повинно було мати коріні, основу в перейденому, в суцтоту й разом з тим новим, одсуваючим старе в минуле. Закінчуюче слово повинно було бути сказане в тому ж тоні високого піднесення, щоб не знизити, не прохолодити натхнення пробуджених мас. І разом з тим воно, це слово, повинно було

спиняти дух руйнації, дух мстливого нищення, повинно було бути імпульсом до творіння, до творчої організації пробуджених сил.

Таким закінчуючим словом, синтезом і імпульсом до творчого „дальшого“ був Перший Універсал Української Центральної Ради.

23 червня (н. ст.) 1917 року в одній із кімнат Педагогічного Музею відбулося засідання Комітету Центральної Ради, на якому в остаточному читанню було прийнято текст Універсалу.

І на цьому ж засіданню доручено було заступникові голови Центральної Ради В. Винниченкові негайно йти на засідання Військового З'їзду й оголосити прийнятий Універсал.

З яким нетерпінням, з якою згагою ждало українство того синтетичного слова, можна судити по тій побожній, урочистій тиші, яка охопила весь величезний театр, переповнений делегатами й публікою, коли президію З'їзду було оповіщено, що Центральна Рада має оголосити свій Універсал.

Увесь З'їзд підвівся й стоячи замер у чеканню.

І серед затаєного духу кількох тисяч людей залунали перші виразні слова української Державности:

2. Перший Універсал.

Універсал Української Центральної Ради до Українського Народу, на Україні й поза Україною сущого.

Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей української землі.

Найкращі сини твої, виборні люди від сел, від фабрик, від салдатських казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам стояти й боротись за ті права та вольности.

Твої, Народе, виборні люди заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Соїм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по

всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба, й які закони для нас кращі.

Ніхто краще наших селян не може знати, як поряdkувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійським Учредительнім Зібранні, право поряdkування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові).

Так сказали виборні люди з усієї Землі Української.

Сказавши так, вони вибрали з поміж себе нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права й творити новий лад вільної автономної України.

І ми, Українська Центральна Рада, ввели волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя й приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одпхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання.

А найголовніші домагання ті були такі:

Щоб Російське Правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на Автономію.

Щоб Центральне Російське Правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісаря по українських справах.

Щоб місцева власть на Вкраїні була об'єднана одним представником від Центрального Російського Правительства, се-б-то вибраним нами комісаром на Вкраїні.

Щоб певна частина грошей, які збираються в Центральну Казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне Російське Правительство одкинуло.

Воно не хотіло сказати, чи признає за нашим народом право на Автономію, та право самому порядкувати своїм життям.

Воно ухилилось од відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного зібрання.

Центральне Російське Правительство не хотіло мати при собі нашого комісара, не хотіло разом з нами творити новий лад.

Так само не хотіло признати комісара на всю Україну, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, Народе Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Це наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу й оповіщаємо: од нині самі будемо творити наше життя.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города од нині знає, що настав час великої роботи.

Од сього часу кожне село, кожна волость,

кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зв'язки з Центральною Радою.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась у руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку, дужу організацію та освідомлення народу, й тоді перевибрати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи не-українські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій у нашім краю й у цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України.

І коли ми зробимо цю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів землі української й виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготуємо, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

Народе Український! Перед твоїм вибраним органом — Українською Центральною Радою стоїть велика й висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народньої праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До цього часу український народ усі кошти свої оддавав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав, та не мав й тепер від неї того, що повинен би мати за це.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, усім українським громадським управам і установам 31-го числа місяця липня (юля) накласти на людиність особливий податок на рідну справу й точно, негайно й регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе Український! У твоїх руках доля твоя. В цей трудний час всесвітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю й державним розумом, що ти, народ робітників, народ хліборобів, можеш гордо й достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Ухвалено: Київ. Року 1917, місяця червня (юня) числа 10.“

Те чуття, яке обхопило весь З'їзд, було найкращим доказом, що це було іменно те слово, якого ждалося й яке висловлювало всю душу піднесеної нації. Грім радості, захвату й ентузіазму дійшов до екстазу, до чуття побожності, до бажання молитися своїй радості, своєму екстазові. Весь театр з делегатами, з публікою, з кореспондентами газет став на коліна й нечуваним, могутнім, потрясаючим душу хором заспівав великий „Заповіт“:

... „Поховайте та вставляйте,
кайдани порвіте
і вражою злою кроввю
волю окропіте“.

Засмажені, загартовані в боях, у крові, в стражданнях обличчя кривились від солодкого болю надзвичайних переживань, від високої, ніколи не званої радості. Деякі голосно ридали, припавши головами до спинок фотелів; многі кулаками, рукавами „гімнасьторок“ витирали сльози; деякі суворо сціплювали зуби, щоб не закричати в екстазі.

3. Перший Уряд відродженої державности — Генеральний Секретаріат.

А в слідуючих днях, як вплив з Універсалу, як логічне переведення його в життя було зосновано Генеральний Секретаріат

Української Центральної Ради, інститут, який мав реалізувати виставлені в Універсалі тезиси.

Це не було Міністерство в звичайному розумінню. Центральна Рада не хотіла гратися бучними словами, для яких ще не було реальних, дійсних передумов. Але це була Рада Міністрів для української, свідомої організованої демократії. Це був Уряд для тих, хто почував над собою примус законів духу, а не законів фізичної сили. Це був ідеальний Уряд, прообраз тих Урядів, які колись матиме людськість, коли позбавиться від усіх засобів насильства й грубого, злочинного примусу. Основою його була добра воля, довіря й спільна мета тих, хто визнавав його.

Генеральний Секретаріат у тому періоді свого існування не мав ніякої влади, яку має звичайне Правительство. До його розпорядження не було ні одного салдата. Але сотні тисяч українців, які були в армії, готові були на найбільші жертви по одному його слову.

Генеральний Секретаріат не міг ні наставити ні скинути ні одного урядовця, не міг ні одній адміністративній інституції дати розпорядження чи наказу. Але ті українці, які були в інституціях і на посадах урядовців накази Генерального Секретаріату ставили вище за накази Уряду.

Генеральний Секретаріат не мав ніяких грошей, не накладав ніяких податків, не мав ніяких засобів і органів для збирання грошей з населення для своїх потреб. Але ті невеличкі гроші (кільки десятків тисяч рублів), які Центральна Рада мала в Національному Фонді, були знесені без примусу, без усяких органів збирання, без обману, без насильства й експлуатації.

Це був, здається, перший і єдиний у всій історії людськості Уряд, який повстав без насильства, без примусу, без усяких органів і засобів урядування, але який був справжнім Правительством з великою моральною силою, з неписаними, необставленими тюрмою, нагайом і жандармом законами.

4. Україна присягається на вірність своїй вищій владі.

Центральна Рада того часу, та Рада, яка, на думку Російського Уряду, не могла бути представницею української нації, та Рада, дійсно, була вищим законодавчим органом усїєї свідомої української демократії. Вона не мала ніяких засобів примусити маси народні признати її своїм верховним органом. А тим часом, коли вона оповістила свій Універсал, вибух ентузіазму прокотився могутньою, всезмітаючою хвилею по Україні. Все, що було хоч трохи національно свідомого на

українській землі, все від старого до малого в екстазі підвело руки до гори й присяглося на вірність своїй вищій інституції. Вся свідомо й напівсвідомо Україна за тих днів, як військовий З'їзд, стала на коліна й молитовно, в захваті визволення, в запалі смілости, в високій, піднесеній готовності до боротьби, до творчості заспівала „Ще не вмерла Україна, і слава, і воля“.

Газети не мали місця для вміщення всіх телеграм, які посилялися Центральній Раді з усіх кінців України. Земства, думи, товариства, сільські сходи, військові частини, мітинги.

„Вітаючи Універсал Укр. Ц. Ради й визнаючи його справжнім висловом домагань укр. демократії признаємо Центральну Раду за своє Тимчасове Правительство й заявляємо, що будемо всіма силами боротися й боронити волю українського народу“.

(Українці в Головному Штабі).

„Признаємо Військовий Генеральний Комітет найвищою нашою законною владою й завсігди та скрізь будемо виконувати його розпорядження. Признаємо Укр. Ц. Раду найвищою установою на Україні“ (з телеграми Вінницького гарнізону).

„Полтавські губернські земські збори на своїм засіданні 5 липня (н. ст.), обміркувавши Універсал Ц. Ради, постановили:

1. У. Ц. Рада се — правосильний орґан усього українського народу; 2. губернські земські збори висловлюють повну готовність піддержувати У. Ц. Раду в заведенню основ автономії України. 3. Всі постанови російського Тимчасового Правительства, які торкаються України, виконуватиме земство тоді, коли вони будуть видані по згоді з У. Ц. Радою. 4. Губернське земство підлягає всім постановам У. Ц. Ради й асіґнує на її потреби 200.000 карб.“.

„Збори робітників українців півного її штампажного заводів у Катеринославі 7 липня (н. ст.), вітають Ц. Раду, яко єдиного виразника інтересів Українського народу й визнають, що Універсал Ц. Ради се акт величезного значіння в історії українського руху й висловлюють У. Ц. Раді своє повне довірря, заявляючи готовність підтримувати її доти, поки вона буде боронити інтересів українського народу в демократичнім напрямі“.

„Волосний сход у Пузирках Бердичівського повіту на Київщині, висловивши радість з приводу оповіщення Універсалу, постановив оподаткувати всі землі по 10 кошінок від десятини на користь рідної справи“.

Можна б цілий том скласти з одних привітальних телеґрам і постанов.

Будинок Педагогічного Музею за тих днів зранку до пізнього вечора був пере-

повнений делеґатами від війська, робітників, селян, організацій. Одні приїжджали за вказівками, розпорядженнями, наказами, другі привезли гроші на Національний Фонд, асігновані Ц. Раді, треті з жалями на непорядки, четверті просто з висловом своєї радості й готовності „боротись усіма силами.“

От у вестібюлі Музею проштовхується крізь густий натовп старенька-старенька бабуся. Вона приїхала з далеких, глухих хуторів до своєї Центральної Ради й привезла їй у торбинці срібних рублів, знесених з усіх хуторів, довго хованих од царських чиновників.

От група поважних, у празникових свитках дядьків. Вони обклали всі землі податком і привезли його Ц. Раді. За пазухою у найстаршого постанова сходу з казенною печаткою й підписами властей.

А там делеґати з фронту привезли всі свої медалі й хрести у Фонд Ц. Ради.

А обличчя всім святочні, повні внутрішнього піднесення, гідности, свідомости великого, їхнього діла.

Так було за тих великих історичних днів.

РОЗДІЛ XII.

Перемога українства.

РОЗДІЛ XII.

Перемога українства.

1. Надаремне вопіючий чорний голос. — 2. І їхня величність також, хоча... — 3. Перемирря на Дніпрі.

1. Надаремне вопіючий чорний голос.

Російський Тимчасовий Уряд і все руське громадянство були опелешені оголошенням Універсалу. Такого іменно кроку вони ніяк не сподівались. Ну, будуть заворушення; ну, будуть протести; ну, хай навіть десь учинять якийсь бунт. З цим Російський Уряд міг справитись.

Але щоб іменно так українці вирішили справу, це було цілком несподівано.

Буржуазна й реакційна преса забила на гвалт, закричала, що Універсал, це—зрада, це—поміч німцям, прорив фронту, це—сепаратизм. І домагалась від Уряду рішучих, немилосерних заходів проти Центральної Ради.

Але Уряд на цей раз уже не пішов так легко за вказівками реакції.

Адже й він, так само, як і Ц. Рада, одержував усі ті постанови й телеграми, які ви-

пошились на Україні з приводу Універсалу. Адже він мав свої очі й вуха на Україні й міг бачити та чути, як поставився народ до Універсалу.

І цілком справедливо й розумно писала інча частина (правда, дуже невеличка) руської преси, говорячи: дайте спокій, панове, де, в чому ви бачите сепаратизм, зраду, „ніж у спину революції“ й тому подібні вигадки? Українці звертались до нас не раз; вони домагались своїх прав у порозумінню з нами; ми їх зневажливо відпихали; тепер вони самі беруть ті свої права; й більше нічого. Отже, треба не гвалтувати, не затівати різні, а постаратись мирно й справедливо виправити свої помилки. І той факт, що Уряд не посмів уже піти так сліпо, як раніще, за голосом чорної сотні, — це вже було першою перемогою українства.

2. І їхня величність також, хоча...

Їхня величність, петроградська демократія також схаменулась. Сила українства примусила й її поставитись уважніше до сеї, не такої вже легкої, як здавалось, справи. Хоча... натура руського демократа-інтелігента „мозговика“ й тут не позбавилась своєї подвоєности, нецільности, неконсеквентности.

З одного боку — принцип самоозначення нації; хорошій собі, чесний, гуманний прин-

ціп, цілком відповідаючий „чистому розумові“ руського „мозговика“. Крім того — принцип цей так виразно вже здійснюється; так голосно, повно й безсумнівно „означає“ себе народ; такі комплікації можуть вийти, коли далі опинатись цьому самоозначенню. Отже, ясно, що треба цілком погодитись з цим явищем, признати його й вітати принцип самоозначення. Так говорить і „чистий“, і „практичний“ розум інтелігента.

А буденна, емоціональна істота знов опинається, викручується, шукає бічних виходів, корчиться, не хоче признавати фактів.

А в результаті така неконсеквентна, поплутана, смішна резолюція „мозговиків“ руських есерів, провідників ради російських селянських депутатів:

„1. Всеросійська рада селянських депутатів проголосила яко бажану й необхідну форму політичного ладу в Росії демократичну республіку на федеративних основах. Виконавчий комітет заявляє, що він прилучається до бажань, проголошених Центральною Українською Радою, й разом з нею буде добиватися повної автономії, як України, так і ряду інших областей й національностей Росії.“

Отже, здається, все чудесно: сама Всеросійська Рада проголосила принцип феде-

рації, вона прилучається до бажань Центральної Ради, навіть разом з нею буде добиватись автономії України. Здається, лишатись тільки вітати того, з ким маєш намір чогось добиватися, й допомагати йому.

Але... це тільки „чистий розум“, тільки одна худосочна, недокровна частина інтелігентської істоти так прекраснотушно промовляє. А друга половина тут же тягне її за поли, одпиха назад і заявляє: Але

„2. Проголошуючи ці засади та признаючи необхідним можливо найбільше планове й широке приготування до їх здійснення, виконавчий комітет не вважає проте можливим тепер проголосити сих засад законом і тепер у повноті переводити їх у життя, бо найвищою інстанцією для порішення, як сих, так і інших основних справ державного політичного життя є тільки всеросійські Установчі Збори яко одинокий повновласний господарь російської держави.“

Мало того:

„3. З огляду на це виконавчий комітет думає, що відмова Тимчасового Правительства негайно проголосити автономію України є слушною, бо такого права воно не має, а проголошення сеї автономії означало-б присвоєння собі прав Установчих Зборів Тимчасовим Правительством і перевищення даної йому народом власти.“

Та й ще більше:

„4. З уваги на ту саму обставину виконавчий комітет уважає неправим і небезпечним видання Універсалу Центральною Українською Радою, котрий проголошує негайне здійснення повної автономії України. Видання Універсалу небезпечно тому, що негайне здійснення його основ вносить нові величезні комплікації в державне життя, грозить витворенням національної ворожнечі, помагає національним конфліктам, ослаблює силу спротиву держави, яка необхідна з огляду на безпеку внішнього ворога, підриває авторитет Тимчасового Правительства, дає понуку для подібних домагань иншим національностям, а в сумі всього того — розриває й ослаблює революцію.“

Словом, ціла купа всякого лиха. Отже ратуючи бідну революцію,

„На основі виложеного виконавчий комітет уважає в інтересі революції, добра народів Росії й добра самого українського народу конче потрібним скасування Українською Центральною Радою виданого нею Універсалу. (Ага, от де собаку закопано! Автор.) А рівночасно гаряче співчуваючи відродженню України, як автономної області будучої всеросійської федеративної республіки, виконавчий комітет уважає необхідним:

Негайне заведення на Україні культурної

автономії в найширших розмірах, негайне розроблення українцями її будучої політичної автономії та приготування до її здійснення. Виходячи з того, виконавчий комітет звертається з закликом до Тимчасового Правительства пійти назустріч усім тим бажанням України, здійснення котрих не грозить загостренням національної ворожнечі, не порушує моці та зорганізованости сил революції й не ослаблює бойової здатности армії.“

Далеко послідовнішу й розумнішу (хоч все ж таки не до кінця) позицію заняв Загальноросійський З'їзд Рад Робітничих та Салдатських Депутатів, привнявши 3 липня (н. ст.) таку резолюцію:

„Признаючи згідно з своєю загальною позицією в національній справі за всіма народами Росії право на вільний національний розвиток, з'їзд рад робітничих і салдатських депутатів обіцяє революційній демократії України свою повну підтримку в справі здійснення демократичної автономії України з забезпеченням прав національних меншостей.“

А маленьке „але“ все ж таки й тут є:

„Признаючи далі, що цю автономію можуть остаточно установити тільки всеросійські Установчі Збори, з'їзд уважає конче потрібним згідно з бажаннями, висловленими Центральною Українською Радою, негайне утворення тимчасового органу, що представляв

би демократію всіх націй, які заселяють Україну, для розроблення основ автономного ладу краю й для проводу усією підготовчою працею, зокрема для скликання з'їзду представників усього населення України.

„З'їзд пропонує Тимчасовому Правительству увійти в порозуміння з органами української революційної демократії для організації загального тимчасового крайового органу та для установаження й переведення конкретних заходів, необхідних для задоволення національних потреб українського народу.

„Вітаючи український народ, котрий бореться в спільних революційних рядах і відроджується до національного життя, з'їзд рад роб. і салдат. депутатів висловлює своє тверде переконання в тім, що тільки збереженням революційної єдності трудових мас усіх народів Росії можна забезпечити перемогу революції й свободу всіх національностей, що заселяють Росію“.

Найбільш і до кінця послідовними тоді були большевики, які відмовились голосувати за цю резолюцію, находячи її компромісовою. Вони зачитали свою резолюцію (одхилену з'їздом), в якій пропонувалось з'їздові осудити „яко контрреволюційну й ганебно-антидемократичну політику Правительства в відношенні до українців.“ Тимчасове Правительство, на думку большевиків, повин-

но було негайно признати на основі принципу самоозначення нації право українців на повну автономію й утворення самостійної держави*).

3. Перемирря на Дніпрі.

Але найбільше, натурально, захвилювалась київська руська демократія. Вона стояла найблище до подій і вубухлих явищ, вона найчужіше була заінтересована в усьому цьому.

Перше вражіння в неї було обуреного здивовання.

Цікаво коротенько перебігти зміст промов і пропозицій, виголошених за тих днів на кількох засіданнях київських об'єднаних неукраїнських організацій.

Відчит з засідання 28 червня (н. ст.):

„Представник соц.-революціонерів Фрумін указав на те, що Універсал виявляє тенденцію Центральної Ради надати собі характер публично правової інституції, що виявляється в закликах до заміни неприхильних для українців представників влади, в наложенню окремого податку й т. ин. Універсал змагає до того, щоб здіскредитувати Тимчасове Правителство в очах українців. Тому бесідник пропонував прийняти резолюцію з закликом до української демократії йти одним шляхом

*) Потім, на жаль, і в большевиків показав себе „мозговик“, як побачимо далі.

з російською демократією й з закликом до населення платити законні податки й не замінити властей. — Голова ради робітничих депутатів Незлобін говорив, що Центральна Рада проявляє міщансько-буржуазний націоналізм, від якого повинна відвернутися справжня українська демократія. — Представники жидівського „Бунду“ піддали Універсал різкій критиці. Він уже викликав такі явища, як з'їзд адвокатів, котрі признали, що на Україні можуть бути суддями тільки українці. — Большевик Фіялек дивувався, що українська соц.-демократія не диктує лінії поведення своєї інтелігенції, а навпаки сама одержує директиви від інтелігенції.“

Друге засідання:

„Представник військових депутатів капітан Карум указав на те, що тяжко знайти спільну мову з Українською Радою, бо демократія Росії й Українська Рада стоять на різних принципальних засадах. Для Української Ради вся „московська республіка“ не ціль, тільки спосіб осягнення своїх національних завдань. Бесідник запропонував звернутися до народу України з відозвою, яка пояснювала б дійсний стан справи. — Представник соц.-револ. Фрумін вказав на те, що Універсал творить подвійну владу, яка доведе до анархії, погубної для російської революції й української автономії. —

Голова ради салдатських депутатів Таск вказав на те, що проби порозумітися з Українською Радою, як і з іншими українськими органами, показалися даремними. Ці органи ухвалили сепаратно вести свою будову. — Представник військових депутатів Рябцов заявив, що під впливом Універсалу деякі горожане питають, чи треба платити податки. А це вже — анархія.“

Але оскільки вже непевно почувала свою позицію неукраїнська демократія, видно з того, що з цих двох засідань не було винесено ніякої резолюції.

А що далі, то непевність ставала все більшою та більшою. Всі ті організації до сього часу вважали, що вони мають владу в краю, що вони являються представниками нового ладу. А тим часом бачили, що влада ця має дуже обмежене коло, що величезна більшість населення України не визнає їхньої влади, не рахується з нею, ігнорує. Вони, напр. забороняють з'їзди без їхнього дозволу, а з'їзди собі з'їжджаються не тільки без їхнього дозволу, а без дозволу Центральної Влади.

Вони почували, що хвиля революційного руху набирає инчих, нових форм і що вона їх залле зовсім або відсуне так, що вони самі собі будуть непомітні. Коли ж мирно не захотять одсунутись, то може прийти до гострої й грізної боротьби.

А наслідком усього цього явилось третє об'єднане засідання всіх київських організацій, але разом з представниками Ц. Ради для порозуміння. На так званій історичній „політичній прогульці по Дніпрі“ одбулося те засідання, яке поклало перший камінь порозуміння між українською й неукраїнською демократіями в справі творення державних форм України.

Але на цьому засіданню з українського боку були вже представники не українських організацій, а представники національно-державних інституцій, — голова Центральної Ради М. Грушевський і голова Генерального Секретаріату — В. Вишниченко. І мова їх була вже від імені цих інститутів.

„Завдання Центральної Ради — говорив М. Грушевський — оберегти краї від розкладу, анархії та економічної експлоатації. Життя висуває питання переміни Центральної Ради з національного органу в територіальний. Через те треба одкинути підозріння й недовіря й з гаслом „об'єднання демократії“ підійти до організації крайового органу“.

Голова ж Генерального Секретаріату говорив:

„Ми не закликаємо на бунт проти Петроградського Правительства. Але дуже можливо, що ми видамо декрет, у якому скажемо населенню, що всяку постанову Центрального

Правительства перед її здійсненням повинна розглянути Центральна Рада... Ми щиро бажаємо спільної організації. Ми признаємо, що в роз'єднанню не можна йти далі, що треба прийти до порозуміння. До часу порозуміння Генеральний Секретаріат не видасть ніякого акту. Але треба поспішити“.

Засідання визнало, що порозуміння на ґрунті скликання територіального з'їзду й крайового органу можливо. Для остаточного ж вияснення умов порозуміння призначено нове, четверте по черзі, зібрання всіх організацій.

„На ґрунті територіального з'їзду й крайового органу“! Це-б-то на ґрунті того, що ввесь час рiшуче одкидалося.

Це була ще виразніща перемога українства.

РОЗДІЛ XIII.

**Організація морально-
правової влади.**

РОЗДІЛ XIII.

Організація морально-правової влади.

1. Обпертя всередині. — 2. Мета: національність, засоб: державність. — 3. Народ творить з нічого. — 4. Творіння державности на вні. — 5. Декларація Генерального Секретаріату Центральної Української Ради.

1. Обпертя всередині.

Так, ми щиро хотіли порозуміння з неукраїнською демократією. Для творення нашої державности насамперед, треба було спокою, ладу. Крім того, державність охоплює не тільки українську націю, а всі національності, які заселяють територію України. Без співучасті неукраїнських елементів було би надзвичайно важко провадити справу організації держави.

Але, з другого боку, ми не могли ставити себе в залежність від того чи инчого відношення до наших завдань неукраїнських елементів. Логіка подій вимагала все дальших і дальших акцій, що впливали з попереднього.

Проголосивши принцип творення основ автономії, ми, дійсно, мусіли творити їх, не зупиняючись, не виявляючи замішання перед тими величезними труднощами, які відкрились перед нами, як тільки ми ближче, конкретніше приступили до здійснення своєї мети.

По перше ми повинні були зсередини міцніше організуватись, твердіше упертись ногами об свій власний ґрунт, розподілити сили й функції кожній течії відповідно її значінню й силам.

І не для вихваляння якоїсь одної партії, а в ім'я історичної об'єктивності й розуміння всього процесу нашого руху мушу зазначити, що найбільшу частину ваги як сеї героїчної праці так і всіх дальших тяжких помилок було складено на соціально-демократичну течію. Можна цілком певно сказати, що провідничу ролю в відродженню української нації за цих часів грала українська соціалдемократія. Всі найважливіші постанови Ц. Ради, всі найвідповідальніші кроки її було роблено переважно з ініціативи соціалдемократів, під їхнім впливом і керівництвом. Всі найважливіші акти державного й загально-національного характеру (як напр. Універсали, Декларації, Ноти) складались соціалдемократами. В усіх найбільш відповідальних переговорах і зноси-

нах як з демократіями інших націй, так і з Урядом провідну роль грали соціаль-демократи.

Це пояснюється ось чим.

До всеросійської революції на Україні існували три політичні партії: укр. соц.-демократична робітничка Партія, Партія українських соціалістів-революціонерів і так зване Товариство Українських Поступовців — „ТУП“.

Товариство Українських Поступовців, властиво, було тою самою Демократично-Радикальною Партією, яка після революції 1905 року припинила своє існування, як партія*).

Складався „ТУП“ переважно з елементів інтелігентських, які провадили виключно культурно-національну роботу. Ні з селянством, ні тим паче з робітництвом ніяких політичних організаційних зносин не мали. Будучи здебільшого дрібно-буржуазного походження, вони психологічно й ідеологічно представляли саму помірковану частину національної дрібно-буржуазної демократії.

*) Проф. М. Грушевський у своїй брошурі про революцію на Україні 1917 року називає „Товариство Українських Поступовців“ єдиним політичним представником України. Це дивна помилка. Адже проф. М. Грушевський, будучи головою з'їзду „туповців“, міг бачити і міг знати, що в „Туп“-і не брали участі ні соціальдемократи, ні соц.-революціонери.

Вони потім прийняли назву „Українських Соціалістів-федералістів“. Але слово „соціалісти“, на признання самих деяких членів сеї течії, було тільки данню духу часу. Маса вірили тільки соціалістам, отже, щоб не лишитися поза рухом, треба було підфарбуватися під смак мас. І „туповці“ на сміх самим собі й другим зробили такий маскарад і весь час ходили з червоним плащиком, який зовсім не пасував ні до їхньої ідеології, ні до темпераменту, ні до психології газетних, кабінетних людей. І як не мали вони ніколи ніякого впливу на широкі політичні маси, так і з плащиком його не придбали.

Варто тут zarazом уже згадати й ще про одних „соціалістів“. Це так звані „соціалістично-самостійники“. Вони виникли пізніше. З соціалізмом вони мали ще менше спільного, ніж „федералісти“. Вони так само ні серед селянства, ні серед робітництва не мали ніякісенького впливу та, здається, й не дуже журилися тим. Це був переважно військовий „отаманський“ елемент, без виразної соціальної програми, без усякої політичної освіти, але з виразним націоналістичним темпераментом, який служив їм і програмою й тактикою, й аргументами. Роля цієї групи в усьому рухові незначна, але часом досить сумна.

Партія українських соціалістів-революціонерів виникла тільки в 1912 році. Виникла тільки офіційно, а дійсний розвиток свієї розпочала вже під час революції 1917 року. Ця партія й по своїй ідеології, по темпераменту й по тактиці цілком відповідала революційним змаганням українського селянства. В її рядах була певна кількість талановитих, енергічних, щиро відданих ідеї революції людей. Але вона була молода, без організаційного досвіду, без певної партійної школи й традиції. Збудована на програмі й тактиці руських соц.-революціонерів, вона не мала часу принатурити позичену платформу до національних умов і через це все сама почувала себе на ній неупевнено, нетвердо. Маса селянства охоче, з повним довіррям ішли за нею, але вона не мала досить інтелектуальних і організаційних сил, щоб на підставі тільки самої більшості голосів узяти провідництво в власні руки.

Отже єдиною, в строгому розумінню слова, політичною партією була партія соціал-демократів. Вона мала за собою поважне минуле (з 1901 року, мавши тоді назву Революційної Української Партії й змінивши її в 1904 році на Укр. Соц. Дем. Роб. Партію). Її програма й тактика, корінячись у програмі й тактиці інтернаціонального соціалізму, були вже принатурені до українських обставин.

Вона мала свою історію, свої традиції, методи, свою школу. Практика підпольної революційної партійної роботи привчила членів її до певної організації, дала виховання, виробила сталий світогляд, дала звичку до політичної праці. Саме ім'я партії, як і імена окремих діячів її були відомі серед широких кол українського робітництва. Будучи нечисленими, партійні організації в той же час складались з вихованого, передового, найбільш активного й революційного пролетарського елементу.

Все це разом було причиною того, що ця партія зразу ж по вибуху революції заняла керуюче місце в національній революції на Україні, загравши одночасно й у загально-російській революції не малу роль: ізмайловський і семенівський полки, які в критичний момент рішили долю революції в Петрограді, були організовані петроградською організацією У. С. Д. Р. П. і нею виведені з казарм до побідного бою з царськими військами.

Отже, відповідно до такого відношення сил серед політичних течій, у Центральній Раді було розподілено й роботу серед них. І через те перший український Уряд, перший кабінет українських національних міністрів складався в більшості своїй з соціал-демократів.

Соціалдемократи:

1) Голова Генерального Секретаріату й Генеральний Секретарь внутрішніх справ — В. Винниченко.

2) Генеральний Секретарь земельних справ — Б. Мартос.

3) Генеральний Секретарь військових справ — С. Петлюра.

4) Генеральний Секретарь судових справ — В. Садовський.

5) Генеральний Секретарь освіти — І. Стещенко.

Соціалісти-революціонери:

1) Генеральний Писарь — П. Христюк.

2) Генеральний Секретарь харчових справ — М. Стасюк*).

Туповці:

1) Генеральний Секретарь міжнародних справ — С. Єфремов.

Безпартійні:

1) Генеральний Секретарь фінансових справ — Х. Барановський.

Отже з 8 членів Генерального Секретаріату з рішачим голосом (Генеральний Писарь такого по конституції Г. Секретаріату не мав) 5 були соціалдемократи.

Це накладало на соціалдемократичну партію велику відповідальність і разом з тим

*) Під той час до Партії У. О. Р. не належав, але вступив у неї потім.

вимагало від неї великого такту й колосального напруження сил. Треба було провадити своє керівництво так, щоб воно не почувалось керівництвом, а з другого боку вкласти в роботу над державністю стільки сил, щоб вони це керівництво могли піддержувати в усіх напрямках, не порушуючи загального тону, плану й характеру акції. Це ослабляло партію в чисто-партійній діяльності й викликало весь час з боку організації нарікання за те, що найбільш активні елементи забирались від партійної роботи. Але справа державності остільки являлася для всіх першорядною, що прояви партійного еґоїзму далі нарікань не йшли, бо й нарікаючі розуміли так само, що всі національні сили, де б вони ні були, повинні бути віддані на загальну мету.

2. Мета: національність, засоб: державність.

Але в тому й була одна з великих наших труднощів, що в нас, взагалі, було мало творчих, організаційних та просто інтелігентних сил. Бо де б вони могли взятися при тих національно-політичних обставинах, в яких до революції жила українська нація?

Поміркована течія в Центральній Раді („туповці“) на цій підставі була навіть проти видання Універсалу. Вони з свого погляду

цілком логічно доводили, що сказавши „А“, треба казати й „Б“. Оповідивши творіння державности, треба ж те, дійсно, й робити. А щоб робити, треба мати відповідні сили на те. Оголосити творіння державности легко, але ж треба серйозно вдуматись, що то значить, яка то велителська робота, яких усиль вона вимагає, яких сил, якої кількості людей, знаття, досвіду, матеріальних засобів.

Бо що то значить наша, національно-українська державність? То значить, що всі органи державного управління й господарства мають бути насамперед утворені на Україні, там, де їх зовсім не було до цього часу. Це не переформування старих, організованих, пристосованих до життя віками апаратів, не заміщення одних людей другими. Ні, творити все з самого початку, з самих дрібничок, творити в місяць-два те, що в других землях утворювалось десятками років. Творити ці органи, не маючи ніякої мілітарної сили й маючи в той же час проти себе й мілітарну, й поліційну, адміністративну силу старої держави, маючи проти себе ворожість усієї неукраїнської людности.

Але нехай би ворожу силу вдалося якось перемогти. То де ж ті сили, якими робились би ті апарати, та величезна, складна машина,

що зветься державністю? Адже треба тисячі досвідчених, освічених і національно-свідомих людей, щоб ними засадити всі урядові посади, всі інституції, починаючи з міністрів і кінчаючи писарчуками в канцеляріях. Де ж вони ті люди, де вони могли взятися, коли ми не мали своєї школи, коли не мали ніякої можливості мати свою масову інтелігенцію, з якої можна було б вибрати тих і досвідчених, і освічених, і національно-свідомих людей. Ну, хай би ще на міністрів вистарчило, — а далі? А директорів, діловодів, а комісарів, а десятки тисяч служащих, — де їх узяти? А чим же їх удержувати? Чим провадити всю державну роботу, не маючи ніяких фінансових засобів?

І як саме все те провадити? З чого починати? Що робити? Ми ж ніякого ні державного, ні адміністративного досвіду не мали й не могли мати. От групка собі людей, складена з журналістів, політичних емігрантів, учителів, адвокатів, то що.

Дійсно, тільки той ентузіазм і те високе піднесення духа могли надати одваги взяти на себе ту колосальну, непосильну працю, яку приняла на себе Центральна Рада.

Так, — ми бачили й передбачали всі труднощі.

Ми розуміли всю небезпеку, на яку наражали саму ідею української державности

на випадок неудачі, на випадок виявлення нашого безсилля, неуміння, недозрілості.

Але нашою метою, істотною, ґрунтовною метою була не сама державність. Наша мета була — відродження, розвинення нашої національності, пробудження в нашому народі своєї, національної гідності, почуття необхідності рідних форм свого розвитку, здобуття сих форм і забезпечення їх. Державність же є тільки засіб для сеї істотної цілі. І через це самий процес здобування сеї державности вже мав би служити пробуджуючим, наптовхуючим і усвідомляючим фактором. Чи вигралось би чи програлось, а процес був би все одно й він уже сам викупив би й покрити би всі можливі неудачі.

3. Народ творить з нічого.

О, ми й самі добре знали нашу бідність на інтелігентські сили!

Але ми були багаті на довірря мас, на революційний запал нашого народу, на велике захоплення всіх течій його. Ми самі бачили нашу малосилість, непідготованість, недосвідченість. Але ми були сильні єдністю, вірою, свіжістю нашої енергії, чистотою наших змагань, готовністю саможертви. Ми мали за собою працюючі, народні маси; це була найголовніша наша сила й духовна,

ї матеріальна, й мілітарна. Народ дасть й утворить усе: Інтелігентні сили самі знайдуться. Зрусифікована наша інтелігенція прийде до нас. Ми її розбудимо, розсоромимо, розчулимо, захопимо й притягнемо до роботи.

Во-істину, ми за тих часів були богами, які бралися з нічого творити цілий новий світ.

Дійсно, з нічого. Ми не мали навіть помешкання для себе. Центральна Рада, вища влада всієї української нації, містилася в двох-трьох кімнатках Педагогічного Музею. Весь же будинок був зайнятий школою „льотчиків“, невеличкою купкою руської офіцерні, яка нічогісенько в тій школі не робила, але уперто, навмисно займала під особисті помешкання всі залі, щоб не дати їх українцям. Ще й намагалася весь час вигнати навіть з тих двох кімнат Центральну Раду.

І так само Генеральний Секретаріат, перший Уряд української державности, весь в усіма своїми органами й апаратами містився в двох малесеньких закапелочках того ж самого Педагогічного Музею. Ці закапелочки мабуть були перероблені з....„уборних“, (мали кам'яну долівку й „раковини“ в стінах для води).

І тут, у цих закапелочках Генеральні Секретарі приймали сотні делегацій у день,

робили, обливаючись потом од духоти, свої засідання; самі переписували на машинках свої постанови, самі навіть підлогу підмітали, бо не було ні урядовців, ні писарів, ні навіть сторожа.

Але все те робилося з такою вірою, з таким самовідданням, з такою колосальною силою енергії, невтомности й піднесення, яких напевне ніколи не було ні в одного Уряду в пишних кабінетах і залах з сонмами директорів, урядовців і служників. Бо то творила сила, яка безпосередньо походила від творчих могутніх сил народу, — від його, через його й для його.

4. Творіння державности на вні.

І тут же, в цих славних закапелочках Генеральний Секретаріат, гуртуючи державно-національні сили зсередини, одночасно творив їх і на вні. Силою морального авторитету свого він помалу, але певно переймав усю владу на Україні в свої руки (поскілки взагалі була тоді влада!) й відповідно до того намічав і порядок організації всього життя на українській землі.

І тут же було, вироблено й прийнято першу Декларацію першого українського Уряду, яку й було оголошено головою Генерального Секретаріату на засіданню Центральної Ради 9 липня (н. ст.) 1917 року.

Я дозволю собі привести тут усю її, як історичний документ, який освітлює завдання того часу й способи та засоби здійснення тих завдань: .

5. Декларація Генерального Секретаріату Центральної Української Ради.

„Шановні Збори!

„Центральна Рада досягла в своїй національно-політичній діяльності серйозного, відповідального моменту. З виконавчого органу об'єднаних партійних і громадських груп, яким вона була в початку революції, вона стала найвищим і не тільки виконавчим, але й законодавчим органом усього зорганізованого українського народу.

„Ми в своїй особі, в особі Української Центральної Ради, даємо картину формації влади, але влади цілком нової, сучасної, опертої на зовсім інші підвалини, ніж стара європейська й особливо російська дореволюційна власть. Не фізичне й економічне наєильство; не темнота, затурканість і економічна залежність поневолених кляс; не застрахування та гіпнотизування релігією; не нацьковування одної частини, пригноблених на другу, — не такі засоби дали нам, зібраним от-тут-о, право й силу вирішувати норми життя, обов'язкові для кожного, хто признає себе українцем.

„Се право родилось і виросло з одного довірря, чистого, непідмішаного ніяким примусом, законним чи незаконним. І Центральна Рада, приймаючи на себе ту волю й довірря народу, стала невідділеною, органічно злитою частиною сього великого цілого.

„Кожний день поширює й поглиблює ту сконцентровану волю. Різні формації української демократії підливають у спільний резервуар могутньої сили, самі в тойже час черпаючи з нього.

„І в сей момент ми стоїмо саме на найважнійшій, але в той же час на найкритичнійшій порі нашого формування. Ми вступили в ту зону, де стираються межі двох влад, — моральної й публично-правової. Ми вже не можемо сказати, в якій саме половині більше чи менше стоїмо. Розмір і сила нашої моральної влади остільки розрослися, що вона сама собою, під натиском логічного ходу подій, без болю й без заколоту перетворюється у справжнє народоправство.

„Народ своїм чуттям найкраще розуміє ідею справжнього народоправства, ідею демократичної влади, яка йде знизу, а не згори, яка є для народу, а не народ для неї. Українська демократія сконцентрувала свою волю в Центральній Раді, в ній поклала найкращу оборону своїх інтересів і через те тільки їй і може вірити. А звідси вже впливає зовсім

льогічний висновок: коли довіря, то довіря до кінця, в усіх сферах, як національного, так і економічного, політичного й державного життя. Тут нема ворожнечі до Петрограду, але є цілковита байдужість до його, бо українська демократія має свою власну владу, яку сама утворила й якій цілком довіряє.

„Але легше довіритись ніж справдити чимсь довіря. А особливо, коли те довіря походить від частини в ім'я інтересів цілого, бо ми поки-що представники довіря не всього цілого, а тільки якоїсь його частини. Ми знаємо, що ця частина велика, ми знаємо, що друга частина силою природного ходу життя дійде незабаром до того самого. Але поки вона не дійшла, поки ці частини не злились в одне ціле, процес нашого формування, значить, також не скінчився. А через те не закінчився й процес перетворення моральної влади в публично-правову, повномочну, з усіма властивими їй компетенціями, функціями й апаратами.

„І от завдання Центральної Ради в сей критичний, переходовий момент є прискорення сього процесу, допомога йому.

„Генеральний Секретаріат яко виконавчий орган Центральної Ради, котрому вона передає в сій сфері свою повновласть, тільки так і розуміє своє призначення.

„Головним завданням Центральної Ради до деякого часу було об'єднання української демократії на ґрунті тільки національно-політичних домагань.

„Але життя потроху розсунуло ці вузькі рямці. Самих національно-політичних домагань стало мало, час ставить вимоги ширші: народ хоче об'єднатись для задоволення й розв'язання всіх питань, які висуває йому й економічна й соціальна обстановка. І через те Центральна Рада мусіла поширити свою платформу, мусіла стати національним Сеймом, в яким мають освітлюватися й розв'язуватися всі ті питання, які висуває життя.

„І тому-то утворення Генерального Секретаріату було необхідним щаблем розвитку нашого представницького органу. Тому то інститут Генерального Секретаріату має охоплювати всі потреби українського народу. Згідно з сими потребами й поділено роботу між окремими секретарями: по внутрішніх справах, фінансових, судових, харчових, земельних, освітніх, міжнаціональних, праці, доріг, військових, торгу й промисловости.

„Найпершою перешкодою до планового переведення сієї роботи є недостача політично-соціальної й національної свідомости й мала зорганізованість народніх мас. У сьому криється найбільша погроза й загальним здобуткам революції й організації автономного ладу

на Україні, котрий є найкращим закріпленням тих здобутків.

„Сією стороною життя нашого народу має займатися генеральний секретарь по внутрішнім справам. В його компетенції має бути вся справа організації, агітації, пропаганди. В Секретаріаті внутрішніх справ мають бути сконцентровані різні громадсько-адміністративні апарати, утворені українською демократією до сього часу. Вони досі існували й працювали окремо, відірвано один від другого, необ'єднані одним планом, одною системою. Тепер це має бути один апарат, складений з різних частин, але під керівництвом генерального секретаря внутрішніх справ.

„Організація й освідومлення має є перша, необхідна, найголовніша підвалина дальшого будівництва. А слідуючим щаблем сього будівництва, заснованого на свідомости й зорганізованости, є перебудова місцевої й загально-краввої адміністративної влади; сільські, містечкові та волосні адміністративні органи, земські управи, повітові комісарі, городські думи, губерньські комісарі, словом, — уся організація влади може стати в органічний зв'язок з Центральною Радою тільки тоді, коли демократія, яка утворює ці органи, стоїть також у тіснім зв'язку з Центральною Радою.

„І се є друге завдання Секретаріату у внутрішніх справах: себто пристосовання всього адміністративного механізму до потреб зорганізованої, усвідомленої демократії й підготовки за допомогою сього самого апарату ще дальшого шабля — організації єдиної краввої автономної влади, в порозумінню з демократіями інших національностей на Україні.

„Маючи на увазі, що той стан, який заняла Центральна Рада, — є стан будування нового політичного життя на Україні з усіма наслідками, які випливають з сього стану, Генеральний Секретаріат у фінансових справах уважає необхідним розробити основи фінансової політики на Україні.

„Звісно, фінансової справи ми не можемо зразу ставити на цілком державний ґрунт, а повинні обходитись поки-що засобами, які мають у своїй основі майже виключно моральну силу. Одначе разом з сим мається на думці вести підготовчу працю так, щоб Україна в фінансових справах могла стати цілком на державний ґрунт тоді, коли їй прийдеться ці справи впорядкувати яко автономній державі.

„Завданням Секретаріату в судових справах має бути підготовка судових інституцій на Україні до тих форм і того стану, в якім вони мають бути в автономній Україні. Ся робота має розпадатися на підготовку-спра-

ви українізації та демократизації суду й вироблення відповідних законопроектів, котрі б намітили ті форми суду, які відповідали-б автономному ладу на Україні.

„Секретаріат у міжнаціональних справах має на меті об'єднати роботу всіх національностей Росії для боротьби за автономно-федеративний лад російської республіки та для порозуміння українців на сих основах з иншими національностями. На першій плані перед Секретаріатом міжнаціональних справ стоїть скликання з'їзду представників народів та областей Росії й підготовки матеріалу до цього з'їзду. Поруч стоїть справа якомога скорішого порозуміння з демократією національних меншостей на Україні.

„В справі народньої освіти Секретаріат має на меті насамперед з'єднати в своїх руках усе керування шкільною освітою, а саме: догляд за переведенням на місцях українізації школи, організації видання підручників, відшукування й приготування учителів для шкіл та поміч у згуртуванні їх у професійні товариства.

„В справі позашкільної освіти Секретаріат має на меті за допомогою культурним товариствам. Для здійснення своїх завдань у шкільній справі Секретаріат має подбати про створення Всеукраїнської Шкільної Ради, яка носитиме територіальний характер, а зараз

має покористуватися існуючим органом влади, як от шкільні округи, або громадськими інституціями, з якими зав'яже найтісніші зносини. Для постійного зв'язку з місцями Секретаріат має на меті завести своїх спеціальних комісарів по народній освіті.

„Секретаріат у земельних справах у першу чергу має подбати про правильну організацію волосних, повітових і губернських комітетів на Україні та рад селянських депутатів; має направляти діяльність цих організацій на шлях громадського порядкування не тільки земельною власністю, але й сільсько-господарським інвентарем. Щоб об'єднати діяльність земельних комітетів, Секретаріат має подбати про утворення Українського Краєвого Земельного Комітету.

„Разом з тим той же Секретаріат має подбати про утворення українських кооперативних центрів.

„В цілях підготовки до Установчих Зборів Секретаріат має підготувати на підставі постанов всеукраїнського селянського з'їзду проект земельного закону, в тім числі й ту його частину, яка повинна розмежувати компетенцію Всеросійського Парламенту й Українського Союму в земельних справах.

„В харчовій справі Секретаріат ставить своєю задачею об'єднати роботу харчових органів на Україні й внести в неї ту плано-

вість, якої їй досі не доставало. Перед Секретаріатом стоїть основна задача створити Всеукраїнський Центральний Харчовий Комітет, який має забезпечити автономію України в харчовій справі та подбати про відповідне постачання українським хліборобам потрібних у їх господарствах продуктів та знаряддя.

„Завданням Секретаріату в військових справах є українізація війська, як у тилу, так по змозі й на фронті, пристосування військових округ на Україні й організації їх до потреб українізації війська.

„Ведення роботи Генерального Секретаріату в усіх згаданих справах в означених вище межах вимагає впорядкування відповідної канцелярії й тому в склад Секретаріату введено Генерального писаря, найближчим завданням якого являється—завідування ділами всього Генерального Секретаріату, бути зв'язком між окремими Генеральними секретарями в внутрішніх організаційних справах Секретаріату, між иншим і через періодичний орган Генерального Секретаріату.

„Пристаючи до великої, відповідальної роботи, сподіваючись на повне довірря й піддержку Центральної Ради, Генеральний Секретаріат покладе всі свої сили, щоб виконати ту роботу на користь відродженого українського народу й тих національних

меншостей, що разом з ним заселяють українську землю.

„Усі наші зусилля будуть іти на те, щоб не допустити України до винищення, дезорганізації та анархії, й хто б ту дезорганізацію не вносив нам, чи темні сили контрреволюції, чи анархистичні елементи українства, чи помилки й ворожнеча Тимчасового Центрального Уряду, ми з усіма дезорганізуючими силами будемо боротися неухильно й нікому не дозволимо гальмувати справу будування нового життя в нашім краю.

Підписали Генеральні Секретарі (підписи).
У Києві, 27 червня (н. ст.) 1917 року“.

Цю першу декларацію української державности було прийнято оплесками й криками „Слава!“ й винесено першу „формулу переходу“:

„Вислухавши декларацію Генерального Секретаріату, Українська Центральна Рада висловлює йому повне довірря. Уважаючи Генеральний Секретаріат найвищим народоправним органом українського народу та його найвищою владою, маючи на увазі, що в інтересах українського трудового народу взагалі являється необхідним скликання Українських Установчих Зборів, визнаючи потрібним, щоб Генеральний Секретаріат у чергову сесію Центральної Ради представив доклад про Українські Установчі Збори, Центральна Рада переходить до чергових справ“.

РОЗДІЛ XIV.

**Угода з Російським Тим-
часовим Правительством
(15—16 липня 1917 р.)**

РОЗДІЛ XIV.

Угода з Російським Тимчасовим Правительством.

1. Не з доброї волі.—2. Як не спинити, то хоч гальмувати.—3. Другий Універсал Центральної Ради й Декларація Тимчасового Правительства

1. Не з доброї волі.

Такою тактикою Ц. Ради Російський Тимчасовий Уряд був позбавлений усякої можливості якого будь насильственого виступу проти українства. Не було ні одного вчинку, який би дав право на таке насильство. А в той же час сама Ц. Рада явно зміцнювала свої позиції, набірала все більшого й більшого значіння в політичному життю краю.

Буржуазні кола, розуміється, не потребували ніяких юридичних чи моральних оправдань для рішучих виступів проти українців. І вони настійно домагались цього від Уряду.

Але, як сказано вже, Уряд не пристав на їхні домагання. Крім юридичних чи моральних мотивів, він мав той особливо-важний мотив, що такий виступ проти Централь-

ної Ради міг просто не удатися їм і ще більше дискредитувати Уряд. На оборону Ц. Ради могли би рушити з фронту українські части, в тилу на захист її стала б велика більшість людности України, всередині самої руської демократії через це вийшла б гостра суперечка й усе могло би скінчитися великою шкодою як для справи оборони Росії, так і для справи революції.

Замість боротьби Уряд вибрав шлях порозуміння з Ц. Радою. Це було й демократично, й розумно, й вигідніше для самого Уряду.

Але що не з доброї волі своєї Руський Уряд прийшов до цього, що це був результат сили й тактики українства, що Уряд з великою охотою й не пішов би на таке порозуміння, про це свідчить характер, зміст і цілі переговорів Уряду з Ц. Радою. Не було в них дітсної, теплої щирости, не було отвертого, розумного признання своїх помилок і щирого бажання надалі вести справу поважно й справедливо. Тон дужчого, який примушений іти на уступки перед слабшим. Помилки? Ніяких помилок не було. А ціль: переговорами й угодою спинити переможний хід українського руху й вдержати все, що можна вдержати.

Ми розуміли це. Ми знали також, що переговорами й угодою з Урядом ми охоложуємо температуру „самочинности“, рево-

люційності мас, що, вводячи в „казенні“ норми нашу боротьбу, ми з одного боку самі себе знесилюємо.

Але з другого боку можливість уникнути нерівної боротьби, а, значить, можливість через цю угоду здобути фактичне здійснення наших домагань, а з ним дістати засоби для дальшої організації й відродження національних сил, ці можливості настільки більше давали позитивної користі, що ми охоче пішли на переговори.

2. Як не спинити, то хоч гальмувати.

Успішності цих переговорів сприяло ще й те, що неукраїнська демократія на Україні, як уже згадувалось, почала сама бачити, що дужчою за неї силою, а, значить, і дійсною владою являється українська демократія, що боротьба з українством не приведе до перемоги, а до кривавих конфліктів, які будуть на радість тільки вичікуючій цього реакції.

І коли до Києва прибули три міністри Тимчасового Уряду (Церетеллі, Терещенко й Керенський) для остаточного вирішення умов порозуміння, то тут уже приходило до згоди між українством і неукраїнством.

Але трудно приходило, з недовір'ям, з невільним пригадуванням минулого, з бажанням виговорити більше.

І, розуміється, неукраїнська демократія займала позицію свого Уряду, — їй хотілось удержати що можна вдержати, якось опанувати українським рухом і як не спинити його, то хоч загальмувати та хоч трохи затримати своє пануюче становище.

Як ілюстрація цього може послужити невеличка стаття з „Нової Ради“ з 14. VII:

„Потребу порозуміння розуміють обидві сторони, прагнуть його й, хоч може поволі, йдуть до нього. Останніми днями висунуто вже конкретні пляни такого порозуміння.

„Саме є два пляни. Один, що висувають заступники неукраїнських організацій, зводиться до того, щоб створити повний краввий орган, у якому знайшли б заступництво всі місцеві організації з відповідною участю від Центральної Ради. Другий, що виходить з українських кругів, полягає в тім, щоб нового органу не творити, а реформувати Ц. Р., давши в ній відповідне заступництво неукраїнським організаціям. Рівняючи ці два проекти, не можемо не дати переваги останньому з мотивів чисто об'єктивної природи.

„Діло в тім, що Центральна Рада здобула вже собі серед мас на Україні широку популярність і має певний авторитет серед більшости місцевої людности, се-б-то серед Українців. Хочби як був зручно й добре складений новий орган, йому довелося б ще завойову-

вати собі популярність і довіря, й хто знає, чи це йому пощастило б, і не відомо, чи хутко. А тимчасом ми живемо під таку гарячу пору, коли треба працювати над організацією краю зараз, не відкладаючи може ні на один день. До того ж, хочби й був утворений новий орган, Центральна Рада не може бути просто розпущена, бо складав її цілий ряд національних з'їздів, як перший національний, селянський та військовий, і щоб розпустити її, треба б постанови таких само авторитетних зібрань, як ті з'їзди. Отже Центральна Рада все одно існувала б, і знов було б два паралельних краєвих органи, се-б-то те саме роздвоювання, що дасться в знаки й тепер. А се кінець кінцем звело б нінащо й саме порозуміння.

„Отже Центральна Рада мусить липитися. Але вона має поповнити свій склад новими елементами, се-б-то заступниками від тих національних меншостей та організацій, які досі стояли осторонь від українського життя. Се справа вже чисто технічного порозуміння, але все-таки на практиці вона стріває чималі труднощі, які треба полагодити. Насамперед що до числа нових членів, то тут маємо з одного боку проект Ц. Р., що дає їм 30 проц. місць, а з другого — домагання неукраїнських організацій, що це число побільшують до 50 проц. Не торкаючись основ такого

збільшення, можемо зауважити, що воно могло б причинитися до зменшення авторитету самої Центральної Ради серед селянської людности. Се в меншій мірі значило б те саме, що й утворення нового органу. Не визнаючи певного числа нових мандатів, скажемо тільки, що реформу треба провести по зможі так, щоб вона не дуже все-таки міняла первісний склад і через те не втратила своєї авторитетности.

„В усякім разі знов кажемо, це вже справа технічна й на ній сяк чи так обидві сторони певне погодяться. А надто що в розмовах про се беруть участь такі популярні й поважні люди, як міністри-соціалісти Церетеллі та Керенський. Треба сподіватися, що сим разом порозуміння дійде вже до щасливого кінця“.

3. Другий Універсал Центральної Ради й Декларація Тимчасового Правительства.

І порозуміння таки прийшло. По довгих нарадах, дебатах і торгуваннях з міністрами було вироблено текст нового Універсалу, в якому зазначалося зміст і характер угоди.

Цей Універсал мав бути оголошений одночасно з Декларацією Тимчасового Правительства в Петрограді, в один і той же день.

16 липня 1917 року в залі Педагогічного

Музею відбулось урочисте засідання Центральної Ради, на якому Голова Генерального Секретаріату оголосив ці два історичні документи: Другий Універсал Центральної Ради й Декларацію Тимчасового Правительства.

Другий Універсал звучав уже так:

„Громадяне української землі! Представники Тимчасового Правительства повідомили нас про ті конкретні заходи, які задумує перевести Тимчасове Правительство в справі управи Україною до Установчих Зборів. Тимчасове Правительство, стоячи на сторожі завойованих революційним народом свобод, признаючи за кожним народом право на самоозначення та полишаючи остаточне усталення його форми Установчим Зборам, простягає руку представникам української демократії й Центральній Українській Раді та закликає в порозумінню з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

„Ми, Центральна Українська Рада, стоячи, як все, за тим, щоб не відривати України від Росії та щоб разом з усіма її народами змагати до піднесення й розвитку цілої Росії та до єдності її демократичних сил, з задоволенням приймаємо заклик правительства до єдності й сповіщаємо всіх громадян України, що вибрана

українським народом через його революційні організації Центральна Українська Рада незабаром буде доповнена на справедливих основах представниками інших народностей, які живуть на Україні, через їхні революційні організації, і тоді буде тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, що заступатиме інтереси цілого населення нашого краю.

„Доповнена Центральна Українська Рада виділить наново споміж себе окремий відповідальний перед нею Генеральний Секретаріат, який буде пропозований до затвердження тимчасовому правительству в характері представника найвищої крайової влади тимчасового правительства на Україні. В сім органі будуть зосереджені всі права й засоби, щоб він яко представник демократії на цілій Україні й рівночасно яко найвищий крайовий орган управи міг виповнити складну роботу організації й будовання життя всього краю в згоді з цілою революційною Росією.

„У згоді з іншими національностями України й діючи на полі державної управи яко орган тимчасового правительства, Генеральний Секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом закріплення нового ладу, витвореного революцією.

„Змагаючи до автономного устрою України,

Центральна Українська Рада в порозумінню з національними меншостями України приготувлятиме проекти законів про автономний лад України для предло-ження їх на затвердження Установчим Зборам.

„Зважаючи, що утворення кравового орґану тимчасового правительства на Україні забезпечує бажане наближення управи краєм до потреб місцевого населення в межах, можливих до Установчих Зборів, і думаючи, що доля всіх народів Росії тісно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче відкидаємо проби самочинного здійснювання автономії України до все-російських Установчих Зборів.

„Що-ж торкається комплетування українських військових частей, Центральна Українська Рада матиме своїх представників при кабінеті міністра війни, в генеральнім штабі й при верховнім головно-командуючим для участі при комплетуванню окремих частей виключно українцями, оскільки заходи в сім напрямі на думку міністра війни будуть можливі з технічного боку без нарушення бойової здатности армії.

„Сповіщаючи про се громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка наділила нас своєю волею, разом з революційним правительством доложить усіх

своїх сил, щоб довести край і зокрема Україну до остаточної перемоги революції. Українська Центральна Рада.“

А декларація Тимчасового Правительства оповіщала:

„Вислухавши звідомлення міністрів Керенського, Терещенка й Церетеллі в українській справі, Тимчасове Правительство прийняло таке рішення:

„Призначити в характері найвищого органу управи кравими справами на Україні особний орган — Генеральний Секретаріат, склад якого означить правительство в порозумінню з Центральною Українською Радою, доповненою на справедливих основах представниками інших народностей, що живуть на Україні через їхні демократичні організації. Через отсей орган будуть здійснюватися заходи, що відносяться до життя краю та його управи.

„Уважаючи, що питання про національно-політичний устрій України та про способи розв'язки на ній земельного питання, в межах загальної засади про перехід землі в руки працюючих, повинно бути розв'язане Установчими Зборами, тимчасове правительство поставиться прихильно до розроблення Центральною Українською Радою, доповненою згаданим вище способом, проекту про національно-політичне становище країни в

такім дусі, як то сама Рада уважатиме відповідуючим інтересам краю, а також про форми розв'язання на Україні земельного питання для предложення сих проектів Установчим Зборам.

„Тимчасове правительство, узнаючи необхідним під час війни зберігти бойову єдність армії, вважає недопустимими заходи, котрі могли-б нарушити єдність її організації й команди, як напр. зміна тепер мобілізаційного плану шляхом негайного переходу до системи територіального комплетування військових частей або наділення командними правами якихсь громадянських організацій.

„Разом з тим правительство узнає можливим попірати далі найтісніше національне об'єднання українців у рядах самої армії або комплетування окремих частей виключно українцями, оскільки такі заходи на думку міністра війни будуть представлятися можливими під технічним оглядом і не зломлять бойової здатности армії.

„В теперішній момент для більше планового й успішнішого осягнення сеї цілі тимчасове правительство вважає можливим притягнути до здійснення сього завдання самих вояків-українців і в цілі порозуміння з Центральною Радою можуть бути відкомандировані окремі делегати українці, котрі будуть приділені при кабінеті військового

міністра, при генеральнім штабі й верховнім головнокомандуючим.

„Що торкається військових українських комітетів на місцях, то вони здійснюють свої функції на загальних основах, при чому їхня діяльність повинна бути в згоді з діяльністю пнчїх військово-громадських організацій.“

4. Голівки міністрів за стільцем.

Отже в цього моменту Центральна Рада й Генеральний Секретаріат мали стати правно-державними вищими інституціями на Україні.

І виходило так, що Російський Тимчасовий Уряд, не згодившись висловити своє принципіальне відношення до ідеї автономії України, не згодившись на обмежені, помірковані домагання українства в сфері адміністративного управління на Україні, тепер примушений був не то що згодитись на ідею автономії, а на фактичне її здійснення.

Три посланці-міністри дуже уперто й настійно домагались вставки в Універсал про „самочинне“ здійснення автономії. Цим вони хотіли примусити й нас і других повірити, що признання Центральної Ради й Генерального Секретаріату вищими органами влади на Україні ще не є автономія. Але це було подібне до того, як діти граються в пужмар-

ки: заховують голівку за стілець і думають, що їх не видно. Ми згоднілись на вставку, ми удали, що не помічаємо трьох міністрів за стільцем. Хай собі тіпаться тим, що все ж таки ніби не дали автономії (бо навіть же й не згадали про неї ні в Універсалі, ні в своїй декларації!). Нам не слова потрібні були, а факти. Факт же був той, що з моменту оголошення цих двох актів Україна мала окреме управління, окремий Уряд, відповідальний перед своїм революційним Парламентом. І Уряд і Парламент мали складатися не тільки з українців, але й з представників усіх інших націй України. Отже авторитетність і значіння цих органів охоплювали вже всі шари населення України.

А це ж і була та сама автономія, від якої три міністри ховали свої голівки за стілець.

Але треба думати, що міністри й самі добре бачили, що поганенько сховалися. Сховались просто з досади, з амбіції, з бажання хоч словесно поставити таки на своєму: отже ні за що не скажемо „автономія“! Хай буде хоч і федерація, а ми таки, як сказали, що до Установчих Зборів не скажемо цього слова, так і не скажемо.

Та ще й нас примусили самих себе за вуха намняти: „рiшуче одкидаємо спроби самочинного здійснювання автономії України до Установчих Зборів“. Знову, чисто, як діти:

тато удає, що б'є маму за те, що побила синочка. Ми й на це згодилися, зробили вигляд, що тато б'є маму за „самочинне здійснювання“. А тим часом разом з трьома міністрами, з усією неукраїнською демократією України й усім Тимчасовим Правительством фактично те здійснювали. Правда, ми тим легше тепер могли „рішуче одкидати“ „самочинність“, бо не мали вже потреби для „самочинності“, коли наші домагання здійснились „законно“ й перетворялись у правні форми.

І, розуміється, всі це бачили: й самі три міністри, й увесь Тимчасовий Уряд, і неукраїнська демократія. Але мусіли удавати, що не бачили, й мусіли згожуватись з тим, чого не хотіли бачити.

5. Кому охота битись за чуже?

Крім того, що до неукраїнської демократії, то таке відношення з її боку було тим легше, що значна частина її складалась з тих національностей, які вже не так дуже були зацікавлені в пануванню іменно руської нації на Україні. Це були євреї й поляки. Особливо євреї, чисто єврейські політичні партії поставились розсудливо, а деякі з них навіть прихильно до ідеї української державності. Не маючи самі претензій на національне панування на Україні; розуміючи, що при демократичному ладі панує ста-

новище повинна зайняти та нація, яка складає більшість населення; розсудивши, що українці не сьогодні, то завтра неминуче витиснуть панування руських, вони не мали ніяких підстав для боротьби з українством за панування руських. Вони прийняли в свою свідомість ідею української державности, як факт, як щось природне й неминуче, вклали її в свій світогляд, пристосували до її свої власні прагнення й цілком свідомо, рішуче й послідовно uznали себе громадянами Української Держави в тій формі її, в якій зазначалось в Універсалі.

З цього погляду цікаво зазначити резолюцію Бюро Окружного Південно-західнього Комітету Єврейської Соціалдемократичної Робітничої Партії з 12 липня (н. ст.) в якій між инчим говоритья:

„Виходячи з погляду, що всі нації Росії мають безумовне право на політичне й культурне самовизначення, Окружний Комітет вітає тривале змагання українського народу до самоорганізації на автономно-демократичних основах.

„Визнаючи гасло державного ладу в Росії на республікансько-федеративній підставі, Окружний Комітет вважає необхідним підтримувати у відношенню до України домагання національно-територіальної автономії сеї округи в етнографічних межах, у таким

розумінню, що географічно ся автономія має обіймати одностайну територію, в якій більшість населення становлять члени української нації.

„При сім у виборах до Центральної Установи представників України (сойм) має брати участь усе населення України, без різниці національності, а вибори мають бути загальні, рівні, безпосередні, тайні, без різниць полу й пропорціональні.

„Для оборони інтересів національних меншостей, які живуть на Україні (руських, євреїв, поляків і ин.), вони повинні мати право автономно управляти національними справами, відокремленими від компетенції загально-державного парламенту, Українського Сойму й органів місцевого самоуправування. Тому нації меншостей утворюють місцеві органи національного самоуправування окружні, всеукраїнські органи й загально-російські — на персональних основах (представничий і виконавчий).

„Головні основи територіально-політичної автономії України, національно-політичної автономії національних меншостей, межі компетенції автономних органів і публичні права мов тих націй у всіх державних, окружних і місцевих органах — устанавляються за згодою всіх живучих на Україні націй і мають бути затверджені всеросійськими Уста-

новчими Зборами через основне, загальнодержавне законодавство.“

А на цій підставі єврейська соціалдемократія вважала необхідним, щоб:

„1. Тимчасовий Уряд признав Українську Центральну Раду й Генеральний Секретаріат автономними центральними органами української нації, як такої.

„2. Українська Ц. Рада разом з представниками національних меншостей підготувала працю над організацією територіально-автономного ладу на Україні“.

6. Пани-барони в обороні науки й справедливости.

Таким чином перемогу українства було зафіксовано вгодю з Російським Урядом, їй було надано правової сили й затвержено в юридичних актах державного характеру.

Лишалось тільки доповнити Ц. Раду представниками нац. меншостей, скласти відповідно до цього новий Генеральний Секретаріат, представити його на затвердження Тимчасовому Правительству, й український Уряд з сфери морально-правової влади переходив у юридично-правову.

Але це не вийшло так легко, як здавалось. Слово було ще й за руською буржуазією. А вона мала деякі підстави бути невдоволеною таким розв'язанням тої справи,

яку вона так, здавалось, хитро та міцно зав'язала в Петрограді на нараді делегації Ц. Ради з комісією Уряду. Страх же за революцію для неї був тільки глузливим аргументом: вона з величезною охотою й революцію зав'язала б у мішок та закинула на саме глибоке дно реакції.

Кадетські професори з люттю накинулись на міністрів, що їздили до Києва, особливо на соціаліста Церетеллі, головного провідника всієї цієї акції. Своїм звичаєм, вони виставили свою тяжку артилерію: юридичну науку. Акт угоди не має мовляв ніяких юридичних обосновань, є не правосильний, не виразний, викликаючий багато толкувань,— отже, з ним ніяк не можна згодитись.

Але вислухаємо самих панів професорів юридичної науки. Слово належиться п. барону Нольде, професору державного права Петроградського Університету:

„Я хочу, як юрист зробити спробу здати собі справу з того, що вийшло.

„Ні України, ні її Ради в Російським праві до поїздки трьох міністрів не було. Кажуть, що їхнє фактичне існування представлялося дуже сумнівним, але на цьому не варто тепер настоювати. Угода, довершена трьома міністрами й убрана в форму Декларації Тимчасового Правительства з 15 липня (н. ст.) і Універсалу Ради з 16 липня (н. ст.) не

тільки накинула Раду Україні, але її Україну Росії“.

Знов юридична мантия: російське право ніколи не знало України. Воно цілком забуло Переяславський трактат, це забутливе „право“.

Але вважайте, як п. барон зараз же непристойно показує з під тої мантиї свою буржуазну суть:

„Над тими мільонами російських громадян і над тими найбагатшими областями російської державної території (підкреслення мов. Автор) угода трьох міністрів поставила власть, внутрішній устрій і компетенція якої викликають цілковите дивування.“

Ну, розуміється, це страшне злочинство супроти бідних ріжних „баронів“, що так любенько панували досі над тими „найбагатшими областями“. І розуміється, що це її було найважливіше з усієї угоди, її як побачимо далі, барони цього не забули.

Наш „юрист“ незадоволений також обсягом влади Ц. Ради її Генерального Секретаріату:

„При означенню обсягу власти цих нових органів над Україною нема навіть фікцій: договір трьох міністрів просто признає, що Україною управлятиме Рада та її Секретаріат так, як самі знатимуть.“

І це пани-барони також потім згадали. А поки що вони були страшно обурені за ...науку.

Такого глуму з науки, з справедливости, з найкращих своїх почувань руська ліберально-професорська буржуазія не могла зтерпіти й на цій підставі одкликала своїх міністрів з Уряду, утворивши міністерську кризу, розбивши коаліцію й тим самим отверто показавши, що ця коаліція мала служити для охорони інтересів не демократії, не революції, а інтересів буржуазії при революції. Коли ці інтереси було порушено, коли було вирвано можливість безоглядної експлуатації пануючою клясою цілого краю, коли було раз поступлено дійсно демократично, — тут панове кадети до того розлютились, що загубили всякий такт, сором і навіть своє звичайне лицемірря, — в критичний момент не тільки для російської революції, а для самої Російської Держави, в момент неудач на фронті й загрози наступу центральних держав і можливости зламання російської армії вони вчиняли заколот і заміщення всередині самої Центральної влади.

7. Кривава плата за гнилу коаліцію.

Цим заміщенням скористувалась фракція большевиків Російської Соціально-демократичної Партії, рішивши активно, збройною силою виступити протигнилого коаліційного Правительства з метою захопити владу в свої руки. Розрахунок їх був на те, що сал-

датські маси під сей час, коли на фронті вівся безглуздий наступ Керенського, коли центральні держави ламали останню силу опорности російської армії, коли невдоволення й утома в військах росли з кожним днем, — що салдатські маси охоче й однодушно стануть на їх бік. Але розрахунок іменно на цей момент мав і свій негативний бік. Іменно виступ у такий момент, коли Росія могла бути захоплена Гогенцолернами, викликав протест навіть у Ради Робітничих та Салдатських Депутатів, не говорячи вже про правіці групи демократії, й зустрів сильний опір з боку тої частини петроградського гарнізону, який не був під впливом большевиків. Три дні (15, 16 і 17 липня н. ст.) ішов кривавий бій на улицах Петрограду між прихильниками Уряду й большевиками.

Уряд переміг, купивши ту перемогу численними кривавими жертвами як з одного, так і з другого боку. Большевиків було на цей раз зламано, а ідею коаліційного Правительства ще раз підтверджено. На підставі постанови Ради Робітничих і Салдатських Депутатів Головою Уряду став Керенський, який і мав скласти новий коаліційний Уряд.

Виступ большевиків і поразка їхня надали сили буржуазним колам руського громадянства. Вони вже тепер ставили ще

більші вимоги на свою користь, ніж раніше. Головну силу в боротьбі з большевиками складали козакі. Руська демократія хоч-не-хоч мусіла або спиратись на цю силу або ставати на ґрунт большевизму. Большевизму вона не могла й не хотіла прийняти, отже мусіла вибрати козаків. Козаки ж, розуміється, були ближчі до кадетів, ніж до есерів чи есдеків.

І таким чином руська демократія кров'ю пролетаріата заплатила за дальше панування визискуючих клас.

8. На підставі угоди.

А тим часом у Києві йшла гарячкова, піднесена, незвичайна робота: на підставі угоди будувалася реально, наочно, в подробицях українська державність.

Було три головні сторони цієї роботи. Перша: стати, дійсно, урядом української землі. Але не тільки урядуючим, наказуючим і вимагаючим урядом, але й організуючим, даючим, творячим. Усі скарги, незадоволення, болі, все безладдя, розхитаність управління й господарства, створені війною й революцією, все це ми одважно брали на себе, все це ми повинні були заспокоїти, уладнати, навести на тверду, нормальну путь. До нас сипались сотнями в день телеграми, заяви, прохання, вимоги; від урядовців, від інсті-

туції, від громад, товариств і окремих людей. Вимагали часто абсолютно неможливого, вимагали такого, якого нігде ніколи в звичайних урядів не вимагається. Наприклад: щоб Генеральний Секретаріат наказав жінці прохача не зражувати його й покинути своїх коханців.

Бо на нас дивились, як на свій уряд, свій, простий, народній, який до всякого болю може й повинен поставитись уважно, який має силу все зробити.

І це було досить трагічне становище. Бо ми тої сили матеріальної, фізичної все ж таки, не вважаючи на угоду, не мали. Ми все містились у тих самих двох закапелочках, де не було місця для двох столів. Ми навіть не мали ніяких засобів відповідати на ту масу звертань до нас.

Друга сторона нашої роботи була в остаточному порозумінню з неукраїнськими „меньшестями“. Без них ми, як сказано, не могли вважатися владою всієї людности України; без них ми не могли мати відповідного довірря й авторитету серед населення городів; без них ми не могли мати затвердження нашого уряду Тимчасовим Правительством; а без цього не могли мати відповідних фінансових засобів, без яких ніяке урядування, яке б моральне довірря воно ні мало, не могло провадитись успішно.

„Меньшости“, розуміючи це, старались на цьому виторговувати собі більше місць у Раді, в Секретаріаті, ставили різні принципіальні програмові вимоги, ціль яких була все та сама: обмежити правосильність Ради та Секретаріату й піддати нас під залежність від Петрограду. Вони все ж таки (крім єврейських партій) не могли примиритися з перемогою українства й все намагалися якось затримати її дальший поступ, загальмувати й тримати на *status quo*.

Таке відношення меньчостей з одного боку й необхідність здобути якомога швидче „узаконавання“ державности й засобів для її будування, це вимагало від нас надзвичайного напруження нервів, такту, стриманости й разом з тим невтомної роботи й кипіння серед тисячі різних дрібних і великих труднощів.

І третя сторона: знов таки та сама внутрішня самоорганізація, творіння власних державних апаратів. Людей було мало; знаття, досвіду, уміння ще менше; відповідних для того матеріальних засобів зовсім обмаль.

А головне — людей мало.

Вже не було мови про партійність служачих у тому чи инчому Секретарстві. Есдек з радістю хапав есера й давав йому високу посаду, коли той виявляв якесь

знання справи. Радя бога, людей!.. кричав кожний Генеральний Секретарь. Людей і хоч трошки грошей, бо не можуть же люди помірати з голоду. Хай ні члени Ради, ні Генеральні Секретарі не одержували ніякої платні, вони якось могли існувати, але не можна ж було всю державну роботу ставити на ґрунт якогось аматорства, філантропії.

А ні грошей, ні помешкання, ні права користуватись державними засобами ми не могли мати, поки не відбудеться остаточне порозуміння з меньчостями й затвердиться Петроградом.

І, нарешті, це порозуміння таки сталось. 25. VII (н. ст.) відбулося перше засідання комітету Центральної Ради, або, як звалось інакше „Малої Ради“ з участю представників неукраїнської революційної демократії.

Це був один із кращих моментів у співжиттю різних національностей на Україні. Була до певної міри щирість у примиренню, було бажання дружнього співробітництва й творіння спільного діла, було бажання забути старі непорозуміння. І знов мушу підкреслити: особливо ця щирість виявлялась у представників єврейських організацій. Вони вже прийняли в свою свідомість Центральну Раду, як свій орган і виступали в йому, як рівні члени його, з рівними правами політичними й національними: пред-

ставник сіоністів промовляв старовврейською мовою, тим маніфестуючи й прихильність сіоністів до української державности й рівноправність єврейства в цій державности.

Нарешті, після кількох засідань, довгих дебатів і суперечок (29 липня 1917 р.) було вироблено й „Статут вищого Управління України“, який мав бути представлений на затвердження Тимчасового Правительства й який визначав взаємовідносини між Ц. Радою, Генеральним Секретаріатом і Тимчасовим Правительством. Текст його такий:

„Статут вищого Управління України.

На підставі згоди з тимчасовим правительством дня 16 липня (н. ст.) 1917 р., — орган революційної демократії всіх народів України — Українська Центральна Рада, що має підготувати Україну до остаточного здійснення автономного ладу й довести її до Українських Установчих всенародніх Зборів і російського Установчого Зібрання, — утворює Генеральний Секретаріат, який являється найвищим органом управи на Україні.

Діяльність Генерального Секретаріату зазначається тимчасово такими головними пунктами:

§ 1. Найвищим краєвим органом управи на Україні є Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, який формується

Центральною Радою, відповідає перед нею і затверджується тимчасовим правительством.

§ 2. Формування Генерального Секретаріату Центральної Рада здійснює через світ Комітет.

§ 3. Центральної Рада затверджує Генеральний Секретаріат у цілости, висловлюючи йому довіря.

§ 4. В склад Генерального Секретаріату входить 14 генеральних секретарів, а саме секретарі: в справах внутрішніх, фінансових, військових, харчових, земельних, юстиції, освіти, національних, торгу, промисловости, пошти й телеграфу, праці, доріг, генеральний контрольор і генеральний писарь.

Примітка. При секретареві в національних справах назначається три товариші секретаря — від великоросів, євреїв і поляків. Товариші секретаря по ділам своєї нації мають право реферату й рішачого голосу в сих справах у Генеральнім Секретаріаті. Товариші секретаря в національних справах затверджуються Комітетом Ради.

§ 5. Свою власть Генеральний Секретаріат здійснює через усі урядові органи на Україні.

§ 6. Всі урядові органи на Україні підлягають власті Генерального Секретаріату.

Примітка: Генеральний Секретаріат установляє, які органи, в яких межах і в яких

випадках мають зноситися безпосередньо з тимчасовим правительством.

§ 7. Всі урядові посади на Україні, коли вони не виборні, заміщаються Генеральним Секретаріатом або підвладними йому органами.

§ 8. При тимчасовім правительстві має бути статс-секретарь для справ України, якого призначає тимчасове правительтво по згоді з Центральною Радою.

§ 9. Статс-секретарь має пильнувати інтересів України в усій роботі тимчасового правительтва й в разі потреби переслати законопроекти через Генеральний Секретаріат на розгляд Ц. Ради.

§ 10. Генеральний Секретаріат передає на санкцію тимчасового правительтва ті законопроекти, які розглянула й ухвалила Центральна Рада.

§ 11. Генеральний Секретаріат передає на затвердження тимчасового правительтва тимчасові фінансові обрахунки видатків на потреби України, які розглянула й ухвалила Центральна Рада.

§ 12. Тими коштами, які надходять на рахунок Центральної Ради, розпоряджується Генеральний Секретаріат по бюджету, ухваленому Центральною Радою.

§ 13. Генеральний Секретаріат ті справи, які він уважає найважнішими, передає на розгляд Центральної Ради.

§ 14. Діяльність Генерального Секретаріату, відповідального перед Центральною Радою, контролюється нею шляхом запитань по всім справам.

Примітка: Порядок запитань має бути зазначений окремим наказом.

§ 15. В перервах поміж сесіями Центральної Ради Генеральний Секретаріат відповідає перед Комітетом Центральної Ради, який виконує всі її функції окрім зазначеної в § 3-ім.

§ 16. Коли Генеральний Секретаріат не згоджується з постановою Комітету в якій небудь справі, остання переноситься на розгляд Центральної Ради, яка скликається негайно.

§ 17. Коли Центральна Рада висловлює недовіря Генеральному Секретаріатові, він подається у відставку.

§ 18. Всі акти Центральної Ради й Комітету контрасігнуються Генеральним Секретаріатом.

§ 19. Всі закони тимчасового правительства мають силу на Україні від дня проголошення їх у Кравім Урядовім Вістнику на українській мові.

Примітка: В надзвичайних випадках Генеральний Секретаріат проголошує їх иншим способом.

§ 20. Всі закони, адміністративні приписи й постанови, проголошені українською мовою,

публікуються також і на мовах: російській, єврейській і польській.

§ 21. У справах внутрішнього розпорядку роботи Генеральний Секретаріат виробляє свій наказ.“

З цим статутом мала їхати до Петрограду делегація Укр. Ц. Ради для затвердження його там і для вирішення інших ріжних зв'язаних з ним питань. А так само подати на затвердження листу Ради Генеральних Секретарів, складену вже новою, поповненою 30% представниками неукраїнської демократії Ц. Радою з участю в Секретаріаті представників „меньчостей“.

Ліста була така:

Голова Генерального Секретаріату й Генеральний Секретарь внутрішніх справ — В. Вияниченко (у. с-д.).

Ген. Секретарь хліборобства — Б. Мартос (у. с-д.).

Ген. Секретарь судових справ — Вал. Садовський (у. с-д.).

Ген. Секретарь військових справ — С. Петлюра (у. с-д.).

Ген. Секретарь освіти — І. Стешенко (у. с-д.).

Ген. Секретарь шляхів — В. Голубович (у. с-р.).

Ген. Секретарь харчових справ — М. Стасюк (у. с-р.).

Ген. Секретарь фінансів — Х. Барановський (безп.).

Ген. Секретарь міжнаціональних справ — О. Шульгин (у. с-ф.*).

Тов. Ген. Секр. міжнац. справ по єврейським справам — І. Зільберфарб.

Тов. Ген. Секр. по польським справам — М. Міцкевич.

Ген. Контрольор — М. Рафес („Бунд“).

Ген. Секретарь пошт і телегр. О. Зарубін (рос. с-р.).

Ген. Писарь — П. Христюк (у. с-р.).

Не обсаженими лишались Секретарство праці й Торгу та Промисловости. Ці місця лишались для „меньшостей“, а саме для рос. с-д., які ще не могли вирішити свого остаточного відношення до Ген. Секретаріату й участі в йому.

Статс-секретарем для справ України при Тимчасовому Правительстві було вибрано П. Стебницького (у. с-ф.).

З Петрограду ж увесь час настійно домагались швидкого порозуміння на Україні. Міністри-соціалісти хотіли довести справу до кінця, щоб бути заспокоєними хоч з цього боку. (Це домагання багато спричинилося до тої відносної лагідности, яку

---

*) У. с-ф. = Партія „Українських соціалістів-федералістів“ переіменована на останньому своєму з'їзді з партії „Укр. Поступовців“. Автор.

виявила під сей час руська демократія в Кнїві).

З огляду на цю настійність, а надто на те, що ми й самі потребували як найшвидшого довершення справи, Мала Рада, не дожидаячись остаточного вирішення тексту статуту Генерального Секретаріату, вирядила до Петрограду делегацію в такому складі: Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко, Генеральний Секретарь фінансових справ Х. Барановський і (від меньчостей) Генеральний Контрольор — М. Рафес.

Остаточно вироблений і ухвалений Малою Радою текст Статуту мав бути переданий делегації по телеграфу.

РОЗДІЛ XV.

**Друга українська делегація
до Петрограду.**

РОЗДІЛ XV.

Друга українська делегація до Петрограду.

1. Танець руської демократії між ножами. — 2. Руський національний герой. — 3. Одплата кадетів. — 4. Не піддаватись провокації. — 5. Замість Конституції Інструкція.

1. Танець руської демократії між ножами.

В цей час у Петрограді бідна російська демократія танцювала небезначний, невдячний танець „між ножами“: большевизмом і реакцією. Вона робила надлюдські усилля, щоб не наштиркнутись і не впасти на той чи другий бік.

Правда, вбік большевизму впасти було менше небезпеки. Розбитий і розігнаний, він поховався по кутках і не смів подавати голосу. Зате реакції голос став удвоє дужчий, хазяйновитіший. Вона почувала себе, хоч і під демократичним вуалем, єдиною господиньою Росії. Адже ця красуня мала побіч себе таких дужих і славетних лицарів, як руський кучерявий козак з нагайом, з диким гиком, з темнотою в душі й з другого боку — галантний антантський імперіалізм з своїми

банками, гарматами, зобов'язаннями. Ці два лицарі були одним із тих ножів, яких хоч-не-хоч руська демократія повинна була дуже обережно обминати.

Отже кадети після розбиття большевизму підбадьорились. Рожєва (революційна) плівка на їхньому чорно-буржуазному тілі, яку вони, як хамелеони принамурили були до обставин, тепер почала виразно, безсоромно, на очах у всіх, як шкура з гадюки, злізати. Сила її перемога була за ними. Без них ні руський козак, ні антантський імперіалізм ніякої піддержки не дав би демократії. Їхня участь в уряді була необхідна. Вони нічого не мала проти, щоб червоний прапор революції маяв над підприємством, в якому вони були б панамі. На якийсь час ця вивіска була потрібна. Але всередині все червоне повинно було витерто, викинено й виметено. Таку умову ставила партія „народньої свободи“. Ніякої залежності від революційних організацій, ніякої відповідальності перед Радою Робітничих і Солдатських Депутатів. Уряд має бути відповідальний тільки „перед своїм сумлінням і Росією“.

2. Руський „національний герой“.

Вони навіть згожувались, щоб на червоній вивісці стояло: „Керенський і Ко.“. На цей час це була корисна фірма. Керенський

тоді був національним руським героєм. Обивательщина його боготворила, засипала квітками, промови його ковтала вухами, носом, ротом.

В часи гострої боротьби кількох соціальних течій, у періоді невияснености ситуації разураз у всіх націй з'являються так звані національні герої, яких обставинами випихає на гребінь хвиль. Вони легкі, як корка, й через те можуть триматися навіть на піні. Вони надзвичайно славолюбні й через те, опинившись на гребні, легко вірять у те, що вони вище за всіх, проймаються цею вірою й остільки проймаються, що своєю вірою заражають других. Славолюбність їхня примушує їх за всяку ціну й усякими способами триматись на найвищій точці. Для того вони голосно про себе кричать, метушаться, стають в пози перед масами внизу й обставляють свою особу ріжними урочистими процедурами, які гіпнотизуюче ділають на обивителя.

Національні герої не люблять залежності від світоглядів, — кляс, партій. Коли вони мають якісь переконання, а ті переконання перешкажають їм триматись на піні, тягнуть їх до низу, вони охоче одривають од себе ті переконання, викидають їх, виходять з партій, стають ще легчими й возносяться ще вище. Вони охоче приймають відповідальність „тільки перед нацією та своєю совістю“.

Керенський був типичним „національним героєм“. Він був, як опука (м'яч), — легкий, гнучкий, податливий; він, налітаючи на якусь тверду стіну, й сам не розбивався й нічого не розбивав; він угинався тим боком, яким ударявся об стіну, прилипав до неї й одстрибував у другий бік; там теж угинався, зрівнювався з стіною, й знову одлітав.

Керенський охоче взяв на себе ролю опуки між двома важкими, міцними, непримирими стінами: революції й реакції. І яка твердіща й дужча було стіна, перед тою він угинався ширшою площею своєї круглої, гнучкої істоти.

3. Одплата кадетів.

Українська делегація прибула до Петрограду як раз під час складання нового уряду. Влади вже ніякої не було. Нікому було представляти наш Статут, домагатись затвердження. Спочатку ще липались у кабінеті міністри-соціалісти, але й вони всі вийшли. Лишився сам Керенський, який літав од стіни до стіни, намагаючись цим зблизити їх.

Ця справа тяглась багато днів, які для делегації були ще тяжчі, ніж для Петрограду. Київ турбувався, хвилювався, щодня запитував делегацію по телеграфу, нетерпеливився, нервувався. Делегація розуміла стан Києва, але мусіла сидіти й чекати.

А руська буржуазія в лиці кадетів вихилялась, вередувала, примушувала кланятись собі в ноги, ставила вимоги, торгувалась, коверзувала, як хотіла.

Нарешті, сторгувались. Відповідальність „тільки перед Росією та своєю совістю“ і вся влада кадетам. Міністерство склалось. Головніщі портфелі в руках буржуазних партій. Для фірми „коаліції“ кілька соціалістів. Але без Церетеллі й Чернова. Чернов нелюбий був кадетам своєю аграрною програмою, а Церетеллі угодою з українцями й своєю відповідальністю перед Радою Робітничих Депутатів.

Серед умов було й українське питання. Кадети сласно потирали руки: ага, ось коли вони покажуть українцям „автономію“! Ось коли вони одплатять за те пониження, яке було їм нанесено Київом.

І почалась одплата.

Насамперед, вони просто ласували тим, що довго не приймали нас. Кабінет уже склався, почав функціонувати, засідати, арештовувати большевиків, скасовувати постанови попереднього соціалістичного Уряду, — словом, уже жив Уряд. Але для української делегації все не було його нігде.

Нарешті, знайшовся й для нас. Призначено спільне засідання. Але не з Урядом, як можна! Тільки з урядовим юрисконсультом п. Гальперном і фаховцем по україножерству

бароном Нольде. Ці два добродії мали представляти собою для нас Російський Уряд, його погляди, наміри й „предположення“.

Ці погляди й наміри зразу ж стали нам видні, з першого ж засідання. Вони їх і не дуже ховали: скасувати угоду 16 липня й обмежити українські здобутки до найменшого мінімуму.

Статут Центральної Ради, ухвалений навіть неукраїнцями, здався їм просто смішним. Вони й не ховали свого сміху, вони його навмисне виставляли перед нами. Це — не автономія, навіть не федерація, а просто союз держав, цей Статут! Ніякої мови не може бути про його прийняття й затвердження. Навіть обмірковувати його не схотіли, просто з посмішкою одпихнули вбік і сказали, що вони самі нам напишуть, що нам треба, й це буде не Статут, а просто Інструкція. Хочете, — приймайте; не хочете, — не треба.

Поводження панів становища було настільки образливе й обурююче, що делегація хотіла після перших же засідань перервати всякі балачки й їхати до Київа. Я, особисто, ніколи за все своє життя не мав стільки понижень, як за цей час перебування в петроградських урядових „приймних“. Іноді думалось: з якої речі я, вільний, ні від кого незалежний чоловік, маю терпіти стільки образ від тих людей, які все моє життя

були в моїх очах найгіршими, найшкودливішими людьми, до яких я разураз почував огиду й ворожість? З якої речі я маю на собі переносити найгірші сторони соціальної й психичної істоти сих людей?

Розуміється, коли б ішло про мою особисту справу, мої відносини з цими людьми кінчилися би цілком инакше, так само, як і відносини инчих членів делегації.

Але справа йшла не про особисті інтереси тої чи инчої людини. Отже не особисті почування й взагалі не почування повинні були вирішувати наше поведження.

Ми бачили, що нас провокували, що нас навмисно, брутально й цинично висміювали, ображали й викликали на обурення, на реакцію чуття. Кадетам хотілось, щоб ми вбухнули гнівом, плюнули їм у лице й перервали всякі переговори. Тоді б вони утерлись, потім закричали б на гвалт, кинулись на українство й придушили б його, як придушили большевиків. Силу вони за собою почували, а руська демократія не стала б за таку справу, як українська, вступати до боротьби з ними.

4. Не піддаватись провокації.

Ми виризно бачили „предположенія“ переможців. І це нас стримало від необережного кроку.

О, ні, панове кадети. Коли справа стоїть іменно так, то ви не діждетесь від нас результатів вашої провокації. Можете примушувати нас годинами просижувати в ваших передпокоях; можете посміхатись, недбало пускати слова крізь зуби; можете напружувати всі ваші здібности, ви не примусите нас зробити те, чого вам бажається.

Ми рішили уперто, неодступно домагатись виразної відповіді й постанови, які б вони ні були. Ми рішили взяти на себе всю мстливість господарів становища, яка б вона тяжка й образлива для нас особисто ні була. Ми не надіялись на затвердження Статуту, на прийняття того, що було ухвалено в Києві. Дійсно, при тій ситуації, яка запанувала в Петрограді, при тій ролі, яку грали буржуазні кола, справді, смішно було думати, що ці кола згодяться на те, що було обіцяно зовсім при инчих умовах, і не ними обіцяно. Можна було тільки думати про те, щоб не дати зачіпки вирвати в нас усе, щоб не дати їм права, хоч би формального, відмовитись від усього, чого вони й домагалися від нас своїм провокаційним поведженням.

Стиснувши зуби, заціпивши всі почуття, делегація справилась з цією тяжкою задачею: не піддалась провокації. Кадети мусіли трактувати з нами, мусіли додержуватись хоч з пристойности обіцянок своїх попередників.

Розуміється, це було не трактування, а шматування з гарчанням бідного „Статуту вищого Управління України“. З його лишлись тільки клаптики, які добродії Гальперн та Нольде поподібрали, сяк-так позшивали й представили своїм панам. Ті ще дещо обгризли й з серцем тикнули нам... „Інструкцію Генеральному Секретаріатові.“ Підписав її той самий Керенський, який разом з Церетеллі приїжджав до Київу й давав широкі обіцяння й який тепер у Петрограді ввесь час утікав од делегації, ні разу не прийнявши її.

5. Замість Конституції — Інструкція.

Точний текст цього документу такий:

„Тимчасова Інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового Правительства на Україні.

1. До вирішення питання про місцеву управу Установчими Зборами призначається тимчасовим правительством на предложення Центральної Ради Генеральний Секретаріат, котрий є найвищим органом тимчасового правительства в справах управи Україною.

2. Повновласти Генерального Секретаріату розтягаються на губернії: київську, волинську, подільську, полтавську й чернігівську, з виїмкою повітів мглинського, суразького, стародубського й новозибківського; ці повновласти

можуть бути поширені й на інші губернії або їх части, коли заведені в сих губерніях на підставі постанови тимчасового правительства земські установи висловляться за бажанню такого поширення.

3. Генеральний Секретаріат складається з генеральних секретарів по міністерствам для справ: а) внутрішніх, б) фінансових, в) хліборобських, г) просвітних, д) торговельних, і промислових і е) праці, а також секретаря для національних справ і генерального писаря; крім того при Генеральнім Секретаріаті на-ходиться для контролю в його справах ге-неральний контрольор, який бере участь у за-сіданнях Генерального Секретаріату з правом рішачого голосу.

В числі секретарів не менше чотирьох повинні бути особи, які не належать до укра-їнської національності.

При Секретаріаті для національних справ заводиться три посади товаришів секретаря з тим, щоб усі чотирі найчисленніші націо-нальності України мали кожна свого пред-ставника в особі секретаря або одного з його товаришів.

4. Генеральний Секретаріат розглядає, роз-робляє й предкладає на затвердження тим-часовому правительству пропозиції щодо життя краю і його управи. Сі пропозиції перед їх предложенням тимчасовому правительству

можуть бути внесені на обговорення Центральної Ради.

5. Повновласти тимчасового правительства в справах місцевої управи в сфері компетенції перелічених в § 3 міністерств здійснюються при посередництві генеральних секретарів. Близьче означення цих справ знаходиться в окремому додаткові.

6. В усіх справах, означених у попередній статі, місцеві влади краю звертаються до Секретаріату, котрий, по зносінах з тимчасовим правительством, передає його розпорядки та вказівки місцевим властям.

7. Генеральний Секретаріат предкладає кандидатів на правительственні посади, які входять у круг справ, означених в § 5, і які обсаджуються по призначінню тимчасового правительства.

8. Зносини найвищих державних установ і окремих цивільних міністерств з Секретаріатом і окремими секретарями по приналежності, як рівнож останніх з найвищими державними установами й міністерствами, відбуваються через особного комісара України в Петрограді, якого призначає тимчасове правительство; таким самим способом направляються законодатні наміри й проекти, які відносяться лишень до місцевих справ України, як також і заходи загальнодержавного значіння, що виникнуть в окремих міністер-

ствах або обговорюватимуться в міжміністеріальних комісіях і будуть вимагати через спеціальне відношення їх до України участі представника управи комісара в тих комісіях.

9. В наглих і нетерплячих проволочи випадках найвищі установи й міністерства передають свої постанови місцевим властям безпосередньо, повідомляючи одночасно про ці розпорядки Секретаріат.

Підписали: міністер-президент Керенський, міністер судівництва Зарудний. Петроград, 4 (17) серпня 1917.“

Таким способом замість Конституції ми мали Інструкцію.

Основним завданням цього кадетського твору було звести на нівець інститут окремої національної влади на Україні. Навіть саму ідею такої влади витерти з договорного акту.

Через це, насамперед, Генеральний Секретаріат було названо Генеральним Секретаріатом не Центральної Ради, не України, а Тимчасового Правительства. Психологія казуїстів і книжкових законників очевидно припускала, що назва може зв'язати, з'обов'язати й перевернути дійсну суть справи. Але вони були консеквентні: Генеральний Секретаріат стає органом влади Тимчасового Правительства на Україні. Джерело його повноважень уже не є українська демократія,

не з широких народніх мас він дістає силу, а від Тимчасового Правительства. Отже, виходячи з цього, всі права належали тільки Генеральному Секретаріатові. Центральна ж Рада мала бути при йому немов би якимсь дорадчим приватним органом. Вона могла собі обмірковувати проекти „предположеній“, вироблених Генеральним Секретаріатом, але то ніякого значіння мати не могло, бо ті „предположенія“ приймати чи одкидати мало право тільки Тимчасове Правительство.

Далі компетенція. Військова справа, комунікація, міжнародні зносини, продовольча справа, пошта й телеграф, — усе це виймалося з компетенції Генерального Секретаріату.

Призначати урядовців він не міг. Міг тільки „представляти“ їх на призначення своєму Урядові. Навіть не мав над ними влади, бо Тимчасове Правительство могло звертатися до сих урядовців, до місцевих властей, поминаючи Генеральний Секретаріат.

Територія — як раз та сама, яку кадетські професори намічали ще під час першої делегації; як раз оті самі „найбагатші області“ не входили в сферу влади Ген. Секретаріату (Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія й Бессарабія).

Словом, уся Інструкція було ні що инче, як цинічне, безсоромне й провокаційне зламання угоди 16 липня й отверте бажання

видерти з рук українства всі його революційні здобутки.

І, розуміється, делегація ні в одному пункті своєї згоди не дала. Ми рішуче й категорично до самого кінця одстоювали Статут, не сходячи з його навіть у тих точках, які сама делегація вважала не конче необхідними для сього моменту.

Та й не мали ми повновласти давати чи не давати згоду.

Наше завдання було вирвати якесь рішуче, остаточне слово в Уряді. Це слово було: Інструкція. Добре. Ми своє зробили й везли те слово в Київ на вирішення Центральної Ради, чергова сесія якої спеціально для цього скликалась на 18 серпня (н. ст.).

І так само, як перша, не з легким серцем і не з добрим чуттям до Московії верталась і друга делегація на Україну*).

*) Для зрозуміння деяких дальших моментів, мушу тут згадати про один характерний інцидент, в якому участь ворожих до українства „темних“ і схованих сил дуже помітна.

В Петрограді під час перебування там делегації до мене приходили за інформаціями кореспонденти різних газет. Вважаючи пропаганду й виснаження суті українського руху обов'язком кожного українця на всякому місці, я приймав цих людей і давав їм інтерв'ю. Між инчим прийшов і кореспондент великої бульварної французької газети „L'intransigeant“. Я з ним розмовляв, як і з усіма инчими, нічого не підозріваючи. А треба зауважити, що Антанта дивп-

лась і тоді без усякої прихильности на український рух, уважаючи його „німецьким витвором“ і шкодли-вим для справи війни. Особливо ж і тоді гарячу во-рожість виявляла Франція, представники якої тоді в Петрограді називали нас „якимись скаженими“ (fous). І от, на мов диво, кореспондент цієї газети вклав мені в уста те, чого я ніяк не міг сказати, а саме ніби в Центральній Раді є значна група германо-філів, чи навіть, ніби більша частина Ц. Ради є гер-манофільська. Або кореспондент щось перекрутив по нерозумінню або... —, що мені здається найбільш правдоподібним, — він навмисне перекрутив, що в практиці бульварних газет трапляється на кожному кроці. Крім того, мені думається, тут було не без інспірації й порозуміння з буржуазними й реакцій-ними руськими діячами, — це їм улекшувало зламати з нами угоду.

РОЗДІЛ XVI.

**Трудний, але останній
крок до юридично-правової
влади.**

РОЗДІЛ XVI.

Трудний, але останній крок до юридично-правової влади.

1. Чорна переможниця на Україні. — 2. Кривавий аргумент за „найсвятіші інтереси“. — 3. Волюче рішення. — 4. Перша урядова криза. — 5. Закінчення першого періоду доби Центральної Ради.

1. Чорна переможниця на Україні.

Виступ большевиків і перемога реакції підсилили не тільки Петроградську реакцію, але й всеросійську. На Україні ж вона насамперед звернулася проти українства. Київ, з давніх давень відомий осередок чорносо-тенства, став гарячково збирати антіукраїнські сили. Насамперед сюди було стягнуто значну кількість війська. Не вважаючи на те, що в Києві був свій гарнізон, потихеньку, непомітно сюди було стягнуто декільки козацьких полків (донців) і полк кірасирів.

Особливу енергію в підсиленню Києва цими елементами виявляв руський демократ, старий руський соціаліст-революціонер, командант київської військової округи — Об-

ручев. Це був хоробливо-роздратований, істерично-лютий ворог українства. Коли він говорив про українців, йому трусилися губи й очі сіріли від ненависти. Це був найшкідливіший, нещирий й несовісний противник українізації війська. Він у великій мірі спричинився до напружених і ворожих відносин між українською й неукраїнською демократіями.

Цей добродій, цей „соціаліст“ усіма засобами старався розбити силу українства й підсилити чорносотенні контрреволюційні й контрукраїнські течії. А найголовнішим засобом його були донські темні козаки та дикі кірасіри. Спіраючись на загальний правий курс і на цю військову силу „соціаліста“ Оберучева, чорна сотня на Україні розвела енергічну, гарячкову акцію. Стали організуватись, як гриби після реакційного дощу, виникати різні праві товариства й організації, які посипали в Петроград протестами проти „примусової українізації Малоросії“. „Союзъ малороссовъ имени Гоголя“ поставив собі програмою „боротьбу за Росію й проти України.“

Чорносотенна рада професорів Київського Університету послала гарячий протест Урядові проти укр. домагань, в якому між инчим говорилося:

„Керманічі українського руху прагнуть

повного політичного відокремлення й відчуження від решти Росії тих областей, які вважаються українськими. Для розв'язки питання в цім дусі й напрямі нема ґрунту в попередній історії Малоросії..." „Такий напрям розв'язання українського питання Рада Університету вважає суперечним з найбільше життєвими, найсвятішими інтересами російської держави й російського народу."

(„Новое Время“, 11. VIII. 1917.)

І ціла зґрая чорних переможців з клеткою закрутилась над Україною в ім'я цих „найсвятіших інтересів“ визиску й поневолення.

2. Кривавий аргумент за „найсвятіші інтереси“.

А як конкретним доказом і аргументом за ці інтереси явилася кривава подія з полком імени Б. Хмельницького.

Зорґанізований з найбільш свідомих національно й демократично елементів, цей полк з самого початку українського руху лишився в Києві й служив хоч невеличкою, але вірною опорою українству проти насильницьких замахів ріжних Лепарських та Оберучевих. Цілком натурально, що ці добродії, а також усе чорносотенство лютим духом дихали на цей полк і вживали ріжних заходів, щоб випровадити його з Києву на фронт,

Оберучев робив різні провокаційні спроби такої висилки, але це йому не вдавалось, — полк постановив до остаточного в'яснення відносин між Петроградом і Центр. Радою з Київа нікуди не виходити. І не йшов.

Аж ось угода сталася. Ц. Рада стає владою. Вона зможе тепер сама знайти собі засоби самоохорони.

На фронті ж були невдачі, всяка сила була потрібна. Отже коли прийшов наказ Головного Штабу про вихід полкові на фронт, він згодився, зібрався й вирушив.

Але тут сталася подія, яка в найкращому світлі малює настрої контрреволюції й контрукраїнства. Від'їжджаючи з станції, богданівці на честь Київа дали салву в повітря. Це послужило формальною причіпкою для кірасірів і донців, які з наказу свого начальства мали весь час стежити за одправкою полку ім. Богдана Хмельницького.

У відповідь на салву почався обстріл поїзду, який уже рушив з станції (отже, очевидно, не мав ніяких намірів що до Київа). Потім виявилось, що по всій лінії залізниці було зарані розставлено кірасірів з кулеметами. Почався чистий розстріл, дикий і безглуздий. Богданівці, опшелешені такою несподіванкою, спинили поїзд, хотіли в'яснити причину цього обстрілу. Але донці й кірасіри зараз же налетіли на поїзд й обезбро-

їли ешалони. Обезброюючи, в сліпій люті били, знущались і кричали: „Ми вам покажемо Автономію, хохлацкія морди!“

Убитих богданівців було 16, ранено кільки десятків.

Весь Київ був вражений цим злочинством. Було призначено слідство, комісії й т. д. Але що можна вяснити, вислідити, коли ті самі, що вбивали, вони ж і слідчих призначали?

Українцями між инчим було вяснено участь у цій справі відомого провокатора й шпіона москвофіла Геровського, який був під захистом Оберучева. Але саме слідство кінець кінцем нічим не скінчилось і за убийство десятків людей, що їхали на фронт боронити Росію, ніхто ніякої відповідальности не поніс, не вважаючи на масові протести українців з усієї України.

Мало того: п. Оберучев віддав під суд полковника полку ім. Б. Хмельницького д. Капкана, ніби за „повстання полку ім. Б. Хмельницького“. (Його потім було все ж таки увільнено.)

Кірасіри ж і донці, не вважаючи на вимогу Ц. Ради вивести їх з Києву, лишлися, не понесли ніякої навіть нагани й голосно по всьому Києву нахвалялися розправитись не тільки з „богданівцями“, але й з усім українством.

При такій ситуації було привезено з Петрограду відповідь російського Уряду.

3. Болюче рішення.

Розуміється, ця відповідь зустріла однудушну гостру негативну оцінку, не виключаючи навіть неукраїнців-соціалістів.

Але як же далі бути: прийняти цю інструкцію чи одкинути?

На цьому думки різко розійшлися. Величезна більшість Центр. Ради (переважно у. соц.-рев.) одразу заняли цілком виразну позицію: одкинути, шпурнути в лице кадетам цей віроломний витвір їх і провадити свою справу без усякого відношення до Петрограду. Не давати йому хліба, салдатів, податків, брати самим уся владу в свої руки, а як треба буде зброєю боронити свого права, покликати українське військо з фронту, — хай відповідальність за бурю, за порушення фронту беруть на себе ті, що сіють вітер.

Це була реакція чуття, того самого чуття обурення, образи й гніву, що переживала делегація в Петрограді. Делегації це було знайомо, але їй також було відомо, що будувати свої вчинки під такий момент тільки на чуттю, є не тільки шкодливо, але й злочинно супроти всієї української справи, бо цеї іменно реакції тільки й хотіли від нас наші вороги. А нащо делегації було виразно

видно, що треба якомога менше піддаватись провокації. Делегація вже в Петрограді бачила, що треба прийняти Інструкцію. Не уступаючи в переговорах ні кроку з Статуту, обороняючи кожний пункт його, ми в той же час про себе знали, що муситимемо уступити в багатьох пунктах.

З таким настроєм ми й вертались до Кліву. Але цей настрій зустрів цілком негативне відношення більшості Ради. Навіть Генеральний Секретаріат поділився на дві половини й хоч за прийняття було більше на один голос, це справи не вирішувало.

Обурення Ц. Ради шукало собі об'єкту, на якому могло би хоч у малій мірі реалізуватись. Таким об'єктом явилася делегація, на яку було складено значну частину вини за неудачу. Нас обвинувачували в нетвердості, в неумінню, в недостойному поведженню по міністерських передпокоях, навіть у тайній зраді. Особливо невдоволення проти моєї особи було дуже виразне. Я не ховав того, що думав і отверто рішуче й зразу сказав, що, на мою думку, треба було зробити. Перейшовши вже фазу почуття, я міг легше тепер оглядати всю ситуацію з погляду об'єктивності. Ситуація ж залізною рукою тягла нас, не дивлячись на наше обурення, до згоди на Інструкцію. Більшість Ц. Ради з цим не хотіла погодитись, а хто приймав

це, на того спадало її невдоволення й навіть ворожість.

З цих причин я постановив усунутися з посади голови Уряду й передати цю функцію тому, хто більш відповідав би настрою й позиціям більшості Ц. Ради. Мій намір поділяли й ті Ген. Секретарі, що визнавали необхідність прийняття Інструкції. Але поки справа з Інструкцією не була вирішена й не було складено нового Секретаріату, ми му- сіли лишатись на своїх місцях.

А справу рішити було надзвичайно важко. Дебати на Малій Раді тяглися два дні. Потім розпочалася сесія Великої Ради й уся пішла на дискусію. Ліста промовців доходила до 60.

З усіх промов намічалось три течії: 1) цілком одкинути Інструкцію, 2) ігнорувати її, 3) прийняти.

Найбільш невиразною була середня: „ігнорувати“. Се-б-то: провадати далі свою роботу так, ніби ми нічого й не знали про Інструкцію. Це було те саме одкидання, тільки не рішуче, не сміливе, а заховавши голову в пісок. Наслідки ж цього були б ті самі, що й від неприняття.

За неприняття висловлювалась майже вся есерівська течія. Аргументувалось тим, що прийняття Інструкції нічого нам не дасть, а тільки одніме. Бо фактичної влади на під-

ставі цього договору ми не матимемо, а тим часом ту моральну владу, яку маємо, зменшимо угодою, уступкою, зробившись урядовцями Петроградського Уряду. Наша згода на Інструкцію виявить і перед Петроградом і перед нашими масами нашу слабкість, що поділає на маси пригнічує, а на Уряд підбадьорює. Провадячи ж далі революційну боротьбу, ми скріпляємо свої сили й у відповідний момент зможемо здобути ще більше, ніж тепер.

Для яскравішого уявлення тодішнього моменту приведу короткий газетний відчит з тих днів, з якого можна виразніше бачити позиції, на яких стояли ті дві течії в Ц. Раді: за одкинення й за прийняття.

„На повній Раді.

Шоста сесія Ц. У. Ради почалася 18 серпня н. ст. о 7 год. увечері й по залагодженню всяких формальних справ вислухано привіти представників неукраїнської демократії. На деннім засіданню 20 серпня велася дискусія з приводу рефератів Генерального Секретаріату про переговори з петроградським правительством. Записалося 59 бесідників.

З початку засідання генеральний контролор Рафес доповнив реферат В. Винниченка з попереднього дня характеристикою політичного моменту, в яким з'явилася Інструкція.

Взаїмні відносини сил за час, що відділював Інструкцію від приїзду до Києву міністрів, змінилися. Делегації прийшлося тепер боронити саму ідею угоди. Але у правительства все ж замітне щире бажання зберігти в силі угоду з 15 липня. Члени делегації глибоко переконані в тім, що в дану хвилю й від даного правительства більше не можна дістати, ніж воно дало. Коли має слушність Церетеллі, що революція перейшла від офензиви до дефензиви, то опублікована Інструкція се максимум можливого в теперішню хвилю.

Любинський (нац. рев. пар.) говорив про те, що прийняття „сього неграмотного письма“ або посилка його назад буде мати принципіальне значіння, себто вкаже принципіальну позицію Центральної Ради. В такий бойовий день треба членам Ради показати або свою солідарність або виявити, що в Раді є миші, які втікають з корабля під час пожеги. Але все ж бесідник вірить, що знайдеться лінію угоди. Переходячи до Інструкції, Любинський, що стоїть на становищі установлення державного ладу до Установчих Зборів, в які він не вірить, запропонував відкинути сей документ. Він далекий і від українських ідеалів і від гасел, проголошених російською революцією. Се крок у пропасть, в яку на думку бесідника хочуть вкинути українців представники „братнього“ народу. Коли се простіти

розпорядок правительства, ми повинні його прийняти, коли признаємо правительство, й відкинути, коли його не признаємо. В останнім разі — боротьба, для котрої українці мають досить сил, і можуть побідити. Висновки бесідника й суть запропованої ним резолюції такі: цілком відкинути резолюцію й заявити правительству, що ми не признаємо його, й перестерегти його перед дальшими ганебними нападами на українські права.

З великою промовою при напруженій увазі аудиторії виступив В. Винниченко, що зложив наперед таку заяву: „Я постановив сам для себе вийти з складу Ген. Секретаріату незалежно від прийняття або неприйняття Інструкції, тому говорю яко член Ц. Ради й с-д. фракції. Говоритиму зовсім отверто, не боячися нападів ні зліва ні зправа, ні з якого то не було-б боку“. „Інструкція — говорить бесідник — миршавий кляпчик паперу, кадетська творчість. Перше вражіння делегації від Інструкції — ганьба, обида. І через те перша нарада делегатів мала бурливий характер. Але далі делегати зважили всі обставини, виходячи з інтересів краю й революції, та прийшли до иншого настрою. Нарада ж делегації з комісарами українських губерній показала, що треба взяти те, чого добилися в дану хвилю“. Бесідник зовсім годиться з критикою Інструкції, та не про се треба говорити. Треба говорити

про те, що робити? Сумуючи відношення членів Ради до Інструкції, Винниченко, повторюючи сказане ним у Малій Раді, вказав на три течії: відкинути, зігнорувати, прийняти. Значну частину промови присвятив докладній аналізі виводів перших двох течій і їх критиці, відомій з промови бесідника в Малій Раді. Дещо подрібніше задержався цим разом Винниченко на можливих наслідках пропонуваного розриву. Контрреволюція на Україні дозріває безумовно. Про се говорить успіх чорної сотні в київських виборах і настроїв в Одесі. „Відкинувши Інструкцію, ми зірвемо з неукраїнською демократією, а без її підтримки трудно буде нам справитися з контрреволюцією. В результаті: ростіч з не-українцями, розділ між самою українською демократією, сварки й може різня, — а організаційної роботи не може бути. Говорять про заклик народу до рішучої боротьби. Та забувають на загальне воєнне положення. Для нас небажаний прорив фронту й поява німців. Спинитися тільки при організаційній роботі при розриві, нам не вдасться. Нап. розрив зрозуміють народні маси по своєму, переходячи від слова до діла, а розвитку їх поступовання ми не можемо передбачити. Тому треба виходити від розуму, а не від почування. Я — говорив бесідник — передбачаю настроїв в разі відкинення Інструкції: не буде Центральної

Ради, а буде нелегальна організація. Зачнеться упадок, апатія. Не треба дозволити себе спровокувати! Коли дозволимо так зробити, наші вороги тільки руки потиратимуть від задоволення. Порівняння з Фінляндією не говорить нічого, бо ми по своєму політичному розвитку не стоїмо нарівні з Фінляндією. П'ять губерній не повинні нас страшити. Так не липитесь, коли ми віримо в свої сили й революцію. Не клаптики паперу дають право. Се тільки відбитка взаїмних відносин сил, яка зміниться при інших взаїмних відносинах. Треба взяти п'ять і добувати далі. Коли відкинемо Інструкцію, скажуть: Українці ще не доросли до політичної влади. Я — закінчив бесідник — оптиміст і вірю, що Центральна Рада не допустить се зробити“.

Залужний (рос. с. р.) полемізував проти заяви про „великодержавний російський народ“ — і доказував, що на завоювання революції треба глядіти не тільки з національної, але й соціальної точки погляду. Бесідник пропонував прийняти Інструкцію.

Шраг (укр. с. р.) у своїй промові полемізував зі становищем В. Винниченка й запропонував у сій або иншій формі відкинути Інструкцію, яка не тільки нічого не дає, але й багато відбірає. Бесідник заявив, що нелегальний плях, відкинений В. Винниченком, не страшить соціалістів-революціонерів і вони

готові піти сям шляхом слідом за більшістю української демократії. Промовою Шрага закінчилося денне засідання.“

Але не вважаючи на гостре, рішуче обурення есерівської течії проти Інструкції, не вважаючи на всі гарячі промови за одкинення її, самі есери мусіли згодитись, кінець кінцем, на прийяття. Бо инчого виходу не було, бо все ж таки це був наш здобуток, це була наша перемога, не в тій мірі, в якій сподівалося, але таки перемога. І здорове чуття все ж таки підказувало й найзапальнішим елементам не відмовлятися від своїх здобутків.

Вирішуючу роль заграла соціалдемократична течія. В Ц. Раді тепер брала участь Рада Робітничих Депутатів, обрана на Всеукраїнському Робітничому З'їздові, (що відбувся в Києві 24—28 липня). 70 членів (із 100) сеї Ради були соціалдемократи. Вони взяли на себе сміливість сказати тверде й рішуче слово: прийняти.

І 22 серпня 1917 року Інструкцію Генеральному Секретаріатові, що все ж таки була першою дійсною й дієвою Конституцією України, було прийнято. Прийнято 247 голосами проти 16 в такій резолюції, складеній фракцією соціалдемократів:

„І. Вислухавши реферат Генерального Секретаріату Центральної Ради про переговори

з Тимчасовим Правительством у справі затвердження Генерального Секретаріату й вислухавши видану 17 серпня н. ст. тимчасовим правительством інструкцію Генеральному Секретаріатові, Українська Центральна Рада, признаючи, що інструкція:

1) подиктована недовіррям до змагань усієї демократії України;

2) пересякнена імперіалістичними тенденціями російської буржуазії в відношенні до України;

3) нарушує угоду Української Центральної Ради з тимчасовим правительством з 16 липня;

4) не дає можливості демократії України утворити власть на цілій території, заселеній українським народом;

5) звужує й ослаблює значіння власти Генерального Секретаріату, не охоплюючи всіх краєвих справ і потреб населення України (справи: харчова, військова, судова, комунікації, пошт і телеграфів);

6) перешкаджає утворенню й праці міцної революційної краєвої власти (§§ 6 і 9);

7) признаючи всупереч порозумінню української й неукраїнської демократії невідповідаюче взаїмним відносинам націй у краю число (4) генеральних секретарів для представлених в Українській Центральній Раді неукраїнських національностей, вона має на

цілі знищити єдність української й неукраїнської демократії;

8) зовсім не відповідає потребам і бажанням не тільки українського народу, але й національних меншостей, що живуть на Україні, —

Українська Центральна Рада вважає необхідним твердо й рішуче вказати тимчасовому правительству:

а) що інструкція з 17 серпня стоїть у суперечности з угодою У. Ц. Р. з тимчасовим правительством з 16 липня, від котрої тільки й могла й може виходити У. Ц. Р. в справі приготування всієї України до автономного ладу, Українського Установчого Зібрання й Всеросійських Установчих Зборів;

б) що інструкція служитиме перешкодою в дійсній роботі по організації краю, викликаючи зайві й непотрібні загострення й ослаблюючи силу та твердість революційної краввої власти;

в) що в інтересі добрих взаємних відносин між Україною й Росією необхідно в найкоротшім часі поробити заходи в цілі переведення в життя норм взаємних відносин між тимчасовим правительством і відповідальним перед Центральною Радою Генеральним Секретаріатом, які впливали-б з угоди 16 липня.“

II. „В інтересі можливо швидкого уста-

новлення міцного ладу, закріплення й поглиблення завойовань революції на Україні та здійснення необхідних для сього заходів, — У. Ц. Р. уважає необхідним:

а) предложити з числа 14 секретарів Ради — 9 генеральних секретарів, указаних у тимчасовій інструкції, на затвердження тимчасовому правительству;

б) поручити Комітетові У. Ц. Р. й Генеральному Секретаріатові виробити статут, що означив би взаємні відносини між Українською Центральною Радою й її Генеральним Секретаріатом;

в) поручити Генеральному Секретаріатові виробити ряд законопроектів у справі планового задоволення потреб трудових мас населення, а саме: в робітничій справі, земельній, харчовій і просвітній;

г) підняти перед тимчасовим правительством питання про війну й мир, смертну кару й інші репресії;

д) негайно приступити до приготовної праці по скликанню Українського Установчого Зібрання й Всеросійських Установчих Зборів;

е) звернутися до всіх націй України з указанням на всі недостачі тимчасової інструкції й зазивом трудових мас населення всієї України до зорганізованої боротьби за свої інтереси та до об'єднання довкола Української Центральної Ради.

4. Перша урядова криза.

Таким способом, здавалось би, мала бути залагожена й міністерська криза, що виникла на ґрунті Інструкції. Приняттям немов би підтвержувалась величезною більшістю Ради позиція, занята й боронена Головою Генерального Секретаріату.

Але жертву чуттю все ж таки треба було принести й тою жертвою мала бути моя особа, яка, на думку більшої, була найбільше винна за Інструкцію. Я розумів це й, не вважаючи можливим бути на чолі Уряду при такому емоціональному відношенню більшої Парламенту, хоча ця більшість і прийняла мою позицію, свою дімісію не взяв назад.

Більшість Ц. Ради тою жертвою була задоволена й приступила до формування нового Генерального Секретаріату. Але ця перша міністерська криза в українській державности випала не легко. Завдяки різним умовам дуже важко було підібрати відповідну людину, яка б стала на чолі Уряду й провадила б далі роботу державного будівництва тим же темпом, яким провадилась вона досі.

Нарешті, вибір упав на Д. Дорошенка. Він належав до партії у. с. ф., але він відповідав деяким вимогам тодішнього моменту. Одначе перший же виступ Д. Дорошенка

перед Ц. Радою показав, що він не відповідає тим завданням, які склалися на голову українського революційного Уряду. Д. Дорошенко, стоявши весь час поза життям і діяльністю Ц. Ради, не бравши безпосередньої участі в революційному ходові всіх подій, не розумів і не відчував духу й змісту нашого напрямку. Він дуже точно, совісно підійшов до Інструкції, прийнявши її, як справжню Конституцію, якої треба строго дотримуватись. З його невеличкого експозе Ц. Рада побачила, що в його особі був би не революціонер, не борець за дальший розвиток здобутків, а акуратний і совісний урядовець Тимчасового Правительства.

Розуміється, це не могло задовольнити Ц. Раду. І сталась друга криза. Д. Дорошенко, побачивши сам свою невідповідність, подав до дімісії. Уряд знову лишився не складений. Темп організаційно-державної праці, й так загальмований переговорами, кризою в Петрограді, дебатами в Києві, тепер ще більше гальмувався й стояла загроза упуцнення багато з того, що було зроблено до цього часу.

А тут ще як раз стався контрреволюційний виступ Корнілова, реакція піднімала голову смілівіще.

І через це все, коли більшість Ц. Ради запропонувала мені знову стати на чолі

українського Уряду, я не вважав себе в праві відмовлятися, і кризу було залагожено.

І того ж дня Центральна Рада вислала таку телеграму до Тимчасового Правительства:

„З огляду на гостроту моменту, коли контрреволюція відкрито виступила проти Тимчасового Правительства й нового ладу, коли можливі контрреволюційні виступи в краю й різні деструктивні виступи та експеси, в цілі рішучої боротьби з контрреволюцією й оборони завойованої волі, для чого в першу чергу необхідна тверда власть, яка користується авторитетом у населення, Українська Центральна Рада просить Тимчасове Правительство поспішитися з затвердженням Генерального Секретаріату в такому складі: Голова Секретаріату й Секретарь для внутрішніх справ В. Винниченко; просвіти — І. Стешенко, фінансів — М. Туган-Барановський; хліборобства М. Савченко-Більський; міжнародних справ — А. Шульгин; Ген. Контрольор — А. Зарубін; Ген. Писарь — А. Лотоцький; Комісар при Тимчасовім Правительстві для справ України — П. Стебницький. Питання про секретаря праці вирішується. Напевне буде не-українець. Голова У. Ц. Ради — М. Грушевський, Секретарь — Постолювський“.

Але затвердження цього складу Генерального Секретаріату прийшло не зразу.

Тимчасове Правительство було неприємно вражене заміною Д. Дорошенка мною. Д. Дорошенко був більше підходящий для їх „предположеній“, мої ж погляди й наміри були добре відомі кадетам. І через те вони стали робити опір затверженню. А тут їм став у пригоді отой вищезгаданий інцидент з французьким кореспондентом, вони вхопилися за його й почали обвинувачувати мене в германофільстві.

Але ця причіпка була остільки безглузда й смішна, що самим крутіям стало ніяково й вони хоч-не-хоч, не маючи ніяких инчих формальних причіпок, мусіли зрештою затвердити представлений Ц. Радою склад Генерального Секретаріату.

І 20. IX. 1917 року відбулося перше засідання затверженого Українського Уряду. Останній крок було зроблено й українська влада переступила з національно-моральної сфери в державно-правову.

Отже найголовніший, найважніший здобуток усієї нашої боротьби за цей період, ідею української державности було затвержено, зреалізовано, введено в життя. Яка б ні була та Інструкція, які б обмеження її перепони вона ні ставила, а все ж таки це була Конституція автономної України, це був державний правосильний акт, це був історичний, великої ваги факт, який про-

вів виразу, чітку лінію в відносинах України й Росії.

5. Закінчення першого періоду доби Центральної Ради.

Цим закінчується перший період доби Центральної Ради.

Це найкращий період у боротьбі за відродження нашої нації. Революційний, одважний, повний віри, натхнення, ентузіазму.

Це період акції воістину самого народу, широкіх творчих мас його. І тільки цим можна пояснити наші такі значні успіхи в сфері національних здобутків.

Всеросійська революція за того періоду ще не висунула так гостро соціальних моментів, як пізніше, й через те вся діяльність Центральної Ради не була в дізгармонії з соціальним рухом мас.

Так само цілі й засоби не були в суперечності з собою. Ціль для всіх була ясна й єдина: відродження нації, забезпечення поневоленому, грабованому, віками духовно й матеріально нищеному нашому народові природних, розумних і корисних форм та засобів його розвитку.

Це була та головна, істотна, для всіх, хто відчував у собі великий пробуджений інстинкт громадськості, цілком виразна, імперативна ціль.

І все було для цієї цілі, все клалося на олтаре відродження нації. І через те всі заходи, всі виступи, всі домагання, всі здобутки були тільки засобами! Навіть державність. Це була найкраща форма забезпечення національних способів розвитку нашого народу, це була найрозумніша економізація сил, але це був тільки засоб. І засоб цей за того періоду підпорядковувався меті, гармонізувався з нею й не пробував навіть займати самодовліюче місце.

Так само ні партійні, ні тим паче особисті інтереси не грали тоді домінуючої ролі. Партії й особи були тільки чулими, вірними, натхненими виразниками волі своїх кляс, цих єдиних тоді артистів великої драми-революції. І вони, будучи тоді чулими, живими й сильними духом пробудженої ніжності мас, могли приборкувати свої особисті цілі й гармонізувати їх з єдиною вищою ціллю: відродженням нації.

І ці всі причини робили нас непереможними. І ще раз кажу: злиття з працюючими, творчими клясами українського народу, черпання своєї сили тільки з цього великого джерела й праця тільки для його, от-це робило Центральну Раду такою могутньою, такою однолітою стіною, об яку розбивалися всякі хвилі ворожих українству сил.

Весняним, творчим, гарячим сонцем, на-

тхненою молодстю, бурхливістю й непере-
можністю весняних вод папшить від цього
славного, чистого періоду нашої боротьби
за відродження й визволення „отих окраде-
них, німих рабів“ — многострадального укра-
їнського народу, народу селян і робітників.

Кінець I частини.

Христофа Райсера Сина, Відень V.

ТОВАРИСТВО „ДЗВІН“

має контору і головний склад видань у Києві, Бесарабська площа
число 2.

Хто хоче замовляти більшу кількість книг і підручників
для продажу, шкіл та бібліотек, має звернутись з замов-
леннями по такій адресі:

Київ, Бесарабська площа ч. 2, Товариство „Дзвін“.

Пріймаються замовлення на складання бібліотек для уря-
дових інституцій, земств, товариств, початкових і середніх
шкіл. Бібліотеки складаються під доглядом педагогів і знав-
ців сеї справи.

Замовлення виконуються по можливості скоро й акуратно.

Книгарням і земствам звичайний опуст (знижка).

Пересилка за рахунок покупця.

Книгарня Т-ва „ДЗВІН“ у Києві

має до продажу всі українські книжки, які вийшли і вихо-
дять на Україні і за кордоном. При книгарні постійна ви-
става новин літератури. Замовлення виконуються негайно.

Адреса книгарні:

Київ, В. Володимирська ул. ч. 46, Книгарня Т-ва „Дзвін“.

Українська Книгарня Т-ва „ДЗВІН“ у Харкові

має на складі всі видання „Дзвону“ і „Української Школи“
і є головним складом для Слобідської України.

Книгарня „Дзвін“ у Харкові має в продажу всі українські
книжки, які виходять на Україні і за кордоном.

Всі підручники для шкіл нижчих і середніх можна одержу-
вати з Харківської книгарні „Дзвін“.

Замовлення виконуються негайно.

Адреса:

**Харків, Петровський пров. 18, Українська кни-
гарня „Дзвін“.**

RETURN CIRCULATION DEPARTMENT
TO → 202 Main Library

2485

LOAN PERIOD 1 HOME USE	2	3
4	5	6

ALL BOOKS MAY BE RECALLED AFTER 7 DAYS
 Renewals and Recharges may be made 4 days prior to the due date.
 Books may be Renewed by calling 642-3405.

DUE AS STAMPED BELOW

AUG 28 1989	AUTO DISC NOV 18 1991	
RECEIVED		
MAY 30 1989		
CIRCULATION DEPT.		
NOV 08 1991		
AUTO DISC AUG 01 '91		
SEP 07 1991		
AUTO DISC AUG 07 '91		
FEB 14 1992		

UNIVERSITY OF CALIFORNIA, BERKELEY
 BERKELEY, CA 94720

FORM NO. DD6

U.C. BERKELEY LIBRARIES

C020985704

